

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Історико-юридичний факультет
Кафедра історії України
Середня освіта (Історія)
014.03 Середня освіта (Історія)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня магістра

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ НА СТОРІНКАХ «НІЖИНСЬКОЇ
СТАРОВИНИ»**

Андрейча Сергій Юрійович

Науковий керівник:

Кириленко Сергій Олексійович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: _____

Рецензент: _____

Допущено до захисту:

Ніжин 2021

Анотація

У публікації подається короткий огляд історії становлення часопису «Ніжинська старовина», аналізуються наукові розвідки присвячені давній історії Ніжина та Ніжинщини, археологічним дослідженням здійсненим на території міста та його округи. Okремо аналізуються публікації дослідників пов'язані з вирішенням проблем козацького періоду, нового та новітнього часів. Автор запиняється також на аналізі досліджень персоналістики, характеру та на публікаціях археографічного плану.

Ключові слова: Ніжинська старовина, Ніжин, Ніжинщина, Північно-Дніпровське Лівобережжя, археологія, літописання, давня історія, персоналістика,

Abstract

The publication provides a brief overview of the history of the magazine "Nizhyn Antiquity", analyzes scientific research on the ancient history of Nizhyn and Nizhyn region, archaeological research carried out in the city and its district. Researchers' publications related to the solution of the problems of the Cossack period, modern and contemporary times are analyzed separately. The author also dwells on the analysis of research on personalism, character and publications of the archeographic plan.

Key words: Nizhyn antiquity, Nizhyn, Nizhyn region, North Dnieper Left Bank, archeology, chronicles, ancient history, personalism,

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ АХЕОЛОГІЧНИХ ВІДКРИТІВ ТА КРАЄЗНАВЧИХ РОЗВІДОК НА СТОРІНКАХ «НІЖИНСЬКОЇ СТАРОВИНИ».....	9
РОЗДІЛ II. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НІЖИНА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ.....	22
РОЗДІЛ III. ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОГРАФІЧНИХ ТА АРХІВНИХ МАТЕРЕРІАЛІВ НА СТОРІНКАХ «НІЖИНСЬКОЇ СТАРОВИНИ»....	35
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	65

ВСТУП

У 2005 році в історико-культурному житті Ніжина сталася знакова подія. Саме тоді друком вийшов перший номер часопису «Ніжинська старовина» – збірника наукових праць, що висвітлює актуальні теоретико-методологічні та практичні питання регіональної історії, етнології, музеєзнавства та пам'яткознавства Північно-Дніпровського Лівобережжя. Журнал був заснований Центром пам'яткознавства НАНУ й Українським товариством охорони пам'яток історії та культури.

Після перереєстрації часопису у 2016 до співзасновників додалися Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя та Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського. З 2005 по 2016 журнал виходить по одному разу на рік, а з 2007 по 2015 рік двічі.

На своїх шпальтах часопис вміщує матеріали українською, білоруською, польською та англійськими мовами. Накладом журнал виходив від 100 до 500 примірників. Сфера розповсюдження часопису переважно загально-державна, в основному це територія північно-східного регіону України. Цільовим видання є комплектування бібліотек історико-культурних заповідників та музеїв Чернігівської та Сумської областей, тобто Чернігово-Сіверщини. Примірники збірника також надсилаються у декілька закордонних бібліотек і музеїв.

Домінуючою тематикою часопису є авторські одноосібні й колективні дослідження з історії, археології, етнології, музеєзнавства, пам'яткознавства, культурології північно-східної етноісторії регіону України (Чернігівщини або Східного Полісся, Сіверщина, Стародубщина, Північна Полтавщина, північна частина лівобережжя Середня Наддніпрянщини).

Видання здійснюють у межах 2-х серій – «Ніжинознавчі студії» (від 2005) та «Пам'яткознавство Північно-Східного регіону України» (від 2007),

які виходять по чергово із суцільною загальною нумерацією. Основні рубрики першої серії – «Ніжин археологічний та літописний», «Доба литовсько-польського панування», «Хроніка козацької доби», «Історія Ніжинщини імперської та постімперської доби», «Пам'ятки», «Наука, освіта, культура», «Видатні ніжинці», «Архівні знахідки», «Рецензії, дискусії, повідомлення», «Краєзнавча мозаїка»; другої – «Теоретичні та методологічні проблеми сучасної музеології, пам'яткознавства, історичної регіоналістики й етнології», «Історіографія сакральної та церковної історії на теренах Північно-Дніпровського Лівобережжя», «Дослідження регіональної історії й етнології Північного регіону України та відображення його результатів у музейних колекціях», «Вивчення об'єктів культурної спадщини, розвиток музейництва і наукового пам'яткознавства Північно-Дніпровського Лівобережжя», «Персоналії». Рубрика «Родина Спаських у соціокультурному просторі» присутня у різних випусках збірника обох серій. Кілька спецвипусків повністю присвяч. окремій тематиці (опису Ніжина 1766 з коментарями, окупаційного періоду в історії Ніжина 1941–43 тощо). Практично кожен із випусків видання вміщує публікації архів. документів, а також рубрики з дослідження, присвячені окремим ювілейним датам. Головними редакторами в різні роки були: О. Коваленко (2005–2008), С. Посохов (2009–2015), С. Зозуля (від 2016).

Актуальність теми зумовлюється тим, що починаючи з періоду перебудови в тоді ще Українській РСР, поряд із підйомом і поширенням краєзнавчого руху, в нашій країні паралельно відбувається швидкий ріст і краєзнавчої періодики. Історико-краєзнавчі видання розміщують на своїх сторінках безцінну інформацію про історію та повсякденне життя регіону, розвідки місцевих краєзнавців, повідомлення та рецензії про нові книги, збірники та іншу літературу краєзнавчого характеру. На сучасному етапі розвитку історичної науки важливого значення набувають поглиблені

дослідження з окремих проблем місцевого історіографічного процесу, які дозволяють збагатитися досвідом минулих поколінь для подальшого наукового поступу, упередити дослідників від хибних шляхів вирішення проблем, указати вектори подальшого розвитку тощо. В тематиці публікацій «Ніжинської старовини» значне місце посідають дослідження пов'язані з історією рідного міста. Аналіз сучасних досліджень і публікацій засвідчує посилення уваги науковців до археологічних політичних, соціальних, етнокультурних аспектів місцевої історії. Останнім часом неабиякої популярності набувають дослідження з історії повсякденності. Все це йде в розріз із тим незаперечним фактом що донині так і не написана цілісна історія Ніжина та Ніжинщини. Тому актуальність роботи такого роду продиктована ще й нагальними потребами часу – врешті-решт розпочати складну, довготривалу, підготовчу роботу з написання Історії Ніжина, а головною умовою на появу цього дослідження повинно стати ознайомлення з усім тим, що вже зроблено в цій галузі.

Історіографічні напрацювання, пов'язані з темою нашого дослідження є нечисленними. Наразі нам доступні лише довідкова стаття про «Ніжинську старовину» на сторінках «Історичної енциклопедії», та декілька публікацій розміщених на сторінках самого часопису.

Огляд змісту цих публікацій виявив, що вони розкривають лише загальні аспекти історії видання і зовсім не торкаються тематичного аналізу розміщених у ньому публікацій, що присвячені проблемам історії міста та його округи

Джерельна база дослідження є навпаки розмаїтою. Зважаючи на специфіку обраної теми, до комплексу опрацьованих джерел входить весь пласт наукових публікацій з історії Ніжина та ніжинщини, розміщених на сторінках «Ніжинської старовини».

Об'єктом дослідження виступає напрям історико-культурологічних студій як частини розвитку історичної науки в сучасній Україні.

Предметом дослідження є публікації науковців, присвячені історії міста Ніжин, що оприлюднені на сторінках «Ніжинської старовини» за період її існування.

Метою дослідження є комплексний та системний аналіз науково-дослідницьких публікацій з історії Ніжина та його округи опублікованих на сторінках часопису.

Для досягнення поставленої мети нами були сформульовані наступні **дослідницькі завдання:**

- опрацювати історіографію досліджуваної теми та встановити ступінь її розробки;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- розкрити специфіку наукових публікацій розміщених на сторінках «Ніжинської старовини»;
- виокремити та систематизувати публікації дописувачів часопису присвячені історії рідного міста;
- здійснити кількісний та якісний аналіз авторських наукових праць та розробок, присвячених суспільно-політичним, економічним та етно-культурним процесам в місті на різних етапах історичного розвитку, з'ясувати їх наукову цінність та значення.

Хронологічні рамки охоплюють період з 2005 по 2021 рр. тобто весь час існування журналу.

Теоретико-методологічні засади магістерського дослідження базуються на основі комплексного застосування загальноновизнаних історико-наукових методів. Насамперед були використані методи історіографічного аналізу та синтезу. Також у роботі застосовувалися історико-генетичний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, системний, синхронний,

діахронний, структурно-функціональний, сцієнтистський та типологічний методи.

Наукова новизна та практичне значення магістерської роботи полягає в тому, що ми вперше спробували здійснити комплексний аналіз наукових доробків, присвячених історії міста Ніжин та його околиць, вміщених на сторінках «Ніжинської старовини». Окремі висновки та положення магістерської роботи мають практичне значення й можуть бути використані під час проведення уроків з історії України, історії рідного краю, а також виховних заходів, присвячених різним аспектам українознавства.

Структура магістерської роботи визначається дослідницькою метою і завданнями. В ній виокремлено вступ, три розділи, висновки та список використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ I. ІСТОРІЯ АХЕОЛОГІЧНИХ ВІДКРИТІВ ТА КРАЄЗНАВЧИХ РОЗВІДОК НА СТОРІНКАХ «НІЖИНСЬКОЇ СТАРОВИНИ»

Досліджуючи давню історію Ніжина та Ніжинщини варто розпочати із статті наукового співробітника кафедри археології та історії України ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка Юрія Ситого «До питання про локалізацію літописного Ніжатино та Уненіжа» [64, с. 7-13]. Дослідник зазначає, що теперішній Ніжин безсумнівно відноситься до тих міст, історія яких сягає сивої давнини. Його багатюща історія та давні пам'ятки споконвіків привертала увагу знаних вчених та дослідників-краєзнавців Чернігівщини. Так перші спроби пов'язати заснування міста Ніжина з тими чи іншими подіями які описані на шпальтах давньоруських літописів були здійснені ще О. Шафонським якій у своїй праці «Топографічний опис Чернігівського намісництва» ототожнював місто Ніжин з Ніжатином, який згадується у літописах. Думку дослідника підтримали Н. Арістов, В. Ляскоронський, М.Корінний, С.Соловйов, М.МАрков, Н.Гербель та ін.. Також М.Карамзіним була висунута ідея про локалізацію літописного Уненіжу на території Ніжина. Думку російського вченого підтримали архієпископ Філарет (Гумілевський), М.Василенко, М. Бережков, Д.Іловайський, М.Максимович. Значний внесок О.М. Лазаревського котрий стверджував про наявність давнього городища на правому березі річки Остер в так званому урочищі Городок[64, с. 8].

Проведені чисельні археологічні дослідження не підтвердили дану гіпотезу. Лише в 70-х рр. перші археологічні спостереження зафіксовані студентом Ніжинського педінституту В.Зоценко показали наявність у центральній частині міста Давньоруського культурного шару. Через декілька

років Чернігівський археолог В.Коваленко провів археологічні роботи в урочищі городок на правому березі Остра. Його дослідження дали підстави стверджувати про наявність на цій території Давньоруського Городища[64, с. 8].

В 1989 році відповідно до доручення міської ради були здійснені археологічні розвідки на північно-східній околиці Ніжина в урочищі городок. Пам'ятка розташовувалася на краю невисокої тераси над Остром. Тут ще в 19 ст. в центрі пам'ятки була збудована поміщицька садиба що призвела до значного руйнування давньоруського культурного шару. За двохсотлітню діяльність людини на цій території рельєф території зазнав значних змін. Археологам так і не вдалося знайти оборонних споруд городища. Але все ж археологам вдалося встановити межі неукріпленого посаду міста із загальною площею близько 12 га. На самому посаді культурний шар сягає більше метра в північній та західній частині постійно розорюється, в північно-східній, культурний шар пошкоджений кладовищем, а в південній частині здійснена забудова на дачних ділянках. У північній частині посаду того ж 1989р. був закладений розкоп в розмірі 6 на 8 метрів. На його площі було знайдено два котловани будівель та три ями які датуються 12 – сер 13 ст. в культурному шарі були знайдені вістря стріли монголо-татарської доби, вушко казана аналогу Волжської Булгарії та Середньої Азії та інший побутовий інвентар. В розкопі також досліджений рівчак який слугував закріпленню нижньої частини частоколу за припущенням Ю.Ситого він розділяв дві сусідні садиби. В заповненні споруд та ям в значній кількості трапляються вугілля та попіл[64, с. 9].

Як припускає археолог це свідчить про пожежу садиби під час монголо-татарської навали. У 1990 році археологічні розкопки на Городищі були продовжені, що дозволило виявити засипаний рів Городища. Знахідка

рову дала змогу реконструювати площу та форму стародавнього міста. Воно було побудовано на підвищенні на самому краю тераси над Остом, біля впадіння невеликого рівчака. Як припускає Ю.Ситий будівництво міста на такій вкрай непридатній місцевості могло обумовлюватися необхідністю контролю за сухопутною дорогою і річкою, наявність яких є незаперечна.

На території так званого «замку» на глибині 1.9 метрів залягав шар темно-сірого супіску з непошкоджених ділянок якого відкопали фрагмент скляного браслета, кераміку та ключ XII- сер. XIII ст[64, с. 10].

Також окрім робіт на замку (територія ринку) були проведені роботи на посаді (фортеці XII ст.). Так у дворі будинку номер 18 по вул. Б.Хмельницького в розкопі була знайдена кераміка XI- сер. XIII ст. та прясельце виготовлене із шифера. У верхніх шарах була знайдена кераміка X- сер. XIII ст., яка потрапила до верхніх шарів внаслідок переміщення нижніх до верху. Також в північній частині розкопок була знайдена глиняна піч яка розміщувалася на дерев'яному каркасі. За спостереженнями археолога шурфовка центральної частини Ніжина виявила Давньоруський культурний шар на площі яка сягає близько 40 га.

На його думку така значна площа вказує на міський характер поселення. Автор також припускає що при будівництві фортеці були використані Давньоруські оборонні укріплення. Але вірогідність даної гіпотези можуть спростувати або підтвердити нові археологічні дослідження. Чернігівський археолог приходять до висновку що в результаті розкопок 1989- 1990 рр. на території нинішнього міста знаходилося два Давньоруські городища з посадами. Таке вкрай близьке розташування автор публікації пояснює тим що тодішній владі необхідний був контроль за кордоном що проходив по річці Остер між Чернігівським та Переяславським князівствам, та контроль за шляхом з Прилук до Чернігова. Автор стверджує, що Давньоруські літописи дозволяють позвати літописний Уненіж з пам'яткою

в урочищі Городок що знаходився на правому березі річки, а літописний Ніжатин з городищем у центрі міста[64, с. 11].

Продовжує археологічну тематику публікація О.Морозова про археологічні старожитності Ніжина та його околиць[49]. Автор зазначає. Що незважаючи на поживлення археологічних досліджень на теренах лівобережжя, давній Ніжин і на сьогодні застається білою плямою на археологічній мапі Чернігівщини. За його спостереженнями систематичні дослідження розпочалися лише з сер. 80-х років, але й до нині вони не вийшли за межі звичайного накопичення інформації. Допитливим дослідникам доводилося задовольняти інтереси щодо минувшини міста лише випадковими знахідками які багато раз траплялися як на околицях міста так і в його центральній частині[49, с. 6].

Далі дослідник вводить нас в історію накопичення інформації про першопочатки Ніжина. Яка за його спостереженням розпочалася завдяки історико-краєзнавчим роботам О.Шафонського у 80-ті роки XVIII ст.. Саме цьому досліднику і належить перша спроба ототожнення Ніжина з Ніжатиною Нивою та Уненіжем. Автор публікації стверджує що в переважній більшості випадків наукові знання про давній період Ніжина та його околиць базується майже виключно на інтерпретації писемних джерел. Тому, як слушно визначає дослідник, такий підхід на сьогодні є вичерпаним і подальше вивчення стародавньої минувшини краю практично стає неможливим без залучення новітніх археологічних матеріалів та знахідок. Так на його думку вкрай важливим періодом у дослідженні давньої історії Ніжина стала знахідка Магерського великого скарбу срібних монет кінця X – поч.. XI ст.. Саме ця унікальна знахідка дозволила дослідникам поставити крапку у дискусії чи карбувалася власна монета у X – XI ст.. в Київській Русі. Вкрай важливу інформацію про історію нашого краю доби великого

переселення народів містить віднайдений у 1873 році Пашківський скарб в п'яти кілометрах від сучасного Ніжина близько дороги до села Пашківка. В складі цього скарбу було знайдено 1312 срібних римських динаріїв перших століть нашої ери, та ювелірні вироби ІУ – поч. У ст.. Неабияку цінність складають дві срібні фібули, які належали до гунського типу, що були інкрустовані золотою фольгою та сирійськими рубінами[49, с. 7].

Як стверджує О.Морозов початок наукового вивчення археологічних старожитностей Ніжина та його околиць можна відносити лише до 90-х р. ХІХ ст.. Автор наголошує на ґрунтовній праці з історії Ніжинських старожитностей О. Лазаревського. Приблизно в той же час була здійснена спроба організації археологічних розкопок курганів доби бронзи навколо Ніжина. Наприкінці 90-х років ХІХ ст.. під керівництвом професора М.Лілеєва були здійснені розкопки курганів «Козацька Могила» та «Остраничний», які знаходилися на північній околиці Ніжина а також цілої низки курганів біля сіл Талалаївка, Безуглівка, Перебудова та Кунашівка. Також біля 1917 року на околицях міста були знайдені декілька візантійських монет часів імператора Лева V та Олександра. Подальше дослідження старожитностей Ніжина досліджував директор окружного історичного музею створений в 1927р. І.Спаський. Таким чином, приходять к висновку дослідник, що наявна інформація про археологічні знахідки Ніжина незважаючи на їхню уривчастість та не систематичність все таки дає можливість в загальних рисах реконструювати найдавнішу історію краю. За реконструкцією О.Морозова заселення берегів річки Остер прослідковується ще на поч.. II тис. до н.е. Саме про це свідчить велика кількість пам'яток що належать добі бронзи. Також активне господарське життя проходило тут і в добу раннього заліза. Не сумнівається дослідник і в існуванні в центральній частині сучасного Ніжина у ХІ – ХІІ ст.. міського поселення. На його думку саме тут виявлено типову структуру міста, яка є характерною для більшості

Давньоруських міст, що складається з укріпленого дитинця, посада та сільської округи. Про те на думку історика і суспільно-політичний та економічній історії міста є чимало невирішених проблем. І для цього потрібно не одне десятиліття стаціонарних археологічних досліджень. На його думку широке поле діяльності у дослідників залишається з виявлення і вивчення незвіданих археологічних об'єктів як на околицях так і на території самого міста. Також невизначеним залишаються і функціонувальні сторони міста в різні етапи його розвитку. Наголошує автор і на недосліджуваності поховальних комплексів Давньоруських часів, дискусійність питань на околицях міста, «Змієвих валів» та місця Ніжина в системі оборонних споруд Переяславо-Чернігівського кордону XI – XIII ст.. [49, с. 9].

Наступною публікацією є огляд археологічних досліджень проведених у Ніжині впродовж 2003-2004 роках зроблений Іваном Кедуном[27, с. 18].

Автор стверджує, що місто Ніжин має досить цікаву історію, яка розпочинається, згідно з сучасною історіографією, 988 року. Отже на думку археолога, є підстави вважати, що місту 1000 років. Проте, не зважаючи на це, місто повною мірою не вивчене археологами. Щоправда, в Ніжині в 1989-1991 роках проводились розкопки В.Коваленком, Ю. Ситим, які підтвердили 1000 літній вік міста, виявивши на його території давньоруське поселення. Археолог зазначає, що охоронні роботи по вул. Гоголя дозволили простежити характер культурних нашарувань на площі 40 кв. м. Верхню частину культурного шару складають сучасні перекопи, що майже на всій площі розкопу заходять у материковий шар. Під перекопом простежується потужний шар суглинку жовтуватого відтінку. Він містить кілька прошарків піску, глини та золи. Саме в цьому жовтуватому суглинку археологами виявлено в невеликій кількості кераміку XVIII ст. Це фрагменти стінок та вінець темно-сірого кольору. Деякі з них декоровані лінійним, хвилястим

орнаментом, а також зубчастим штампом геометричного характеру[27, с. 19].

Роботи по вулиці Московській, 2 виявили залишки підвалів кін. XVIII–XIX ст. Довжина вцілілого фрагменту підвалів, що зберігся, становить 4 м. при висоті 1,5 м. Не виключено, що виявлене підземне приміщення пов'язане зі Всіхсвятським собором XVIII ст., який розташовано поруч. На користь цього свідчить схожість цегли підвалин та Всіхсвятського собору, а також аналогічна система кладки. Зачистки відгалужень культурного шару виявили темно-сірий супісок, який інтенсивно насичений битою цеглою та іншими рештками будівельного характеру XIX-XX ст. Тут також знайдено фрагмент кахлі з зеленою поливою та рослинним орнаментом. Дослідження ділянки по вулиці Подвойского, 10а дало можливість зібрати невелику колекцію кераміки кінця XVIII – початку XIX ст. Це, головним чином, стінки та вінця горщиків темно-сірого кольору; деякі з них мають лінійний орнамент та зубчастий штамп. Загалом, в результаті робіт 2003 р. було уточнено характер культурних нашарувань, їх хронологія. Крім цього, виконані роботи дозволили запобігти руйнуванню культурного шару в стародавній історичній частині міста[27, с. 19].

У 2004 році охоронне археологічне обстеження вказаного району було продовжено. В результаті робіт була зібрана значна колекція знахідок, серед яких фрагменти керамічного посуду пізнього середньовіччя, фрагменти кахлів XVIII ст., керамічні люльки, 2 кінські підкови. Особливістю цього сезону стало відкриття на глибині 2,6-4,0 м. Чорного шару ґрунту потужністю 30–40 см., в якому знайдена кераміка періоду XII ст., що підтверджує тезу про існування давньоруського поселення на території міста, але для більш детальних висновків необхідне більш широке дослідження. Виходячи з вищезазначеного, найбільш перспективною ділянкою в

археологічному плані, на нашу думку, слід вважати саме територію, що прилягає до міського базару, культурний шар якої ще не повністю знищений в ході новобудов. Серед основних проблем археологічного дослідження Ніжина варто, насамперед, зазначити високий рівень ґрунтових вод, що на більшості ділянок історичного центру міста фіксується на глибині 3,2-3,6 м. від сучасної поверхні і часто унеможлиблює остаточне дослідження культурного шару. Проте, варто додати, що зазначені в статті матеріали в повній мірі не є остаточними, оскільки роботи по археологічному дослідженню міста тривають[1, с.18-20].

В іншому своєму описі І. Кедун зазначає що в результаті археологічного дослідження Ніжина другої половини 2000-х років, можна сказати, що давній культурний шар майже на всій території центральної частини міста містить матеріали двох епох: давньоруської (XI–XII ст.) та козацької (XVII–XVIII ст.). Археолог також зазначає, що фактично недослідженим досі лишається район сучасного міського ринку. Зважаючи на встановлену топографію, в цьому районі може знаходитися центр давньоруського поселення – дитинець літописного Ніжатина. Рештки культурного шару давньоруської доби збереглися на окремих ділянках, нижче рівня напластунь XVII–XVIII ст. на глибині 2–4,5 м від рівня сучасної поверхні. При цьому шар давньоруського часу досить слабо насичений археологічними матеріалами, і переважно датуються XII ст. Знахідки XI ст. спорадичні. Шар більш пізньої – козацької – епохи, навпаки, зберігся краще та є дуже насиченим. Значний інтерес для вивчення різних аспектів пізньосередньовічної історії міста становлять зібрані в результаті робіт останніх років археологічні знахідки та різноманітні комплекси XVII–XVIII ст. Вони, на думку І. Кедуна дозволяють значно розширити наукове уявлення про матеріальну культуру мешканців Ніжина цієї доби[26,с.66 -74].

Досить докладний огляд археологічних пам'яток Ніжина і ніжинщини подає у своїй розвідці Олександр Морозов. Так за його підрахунками в результаті досліджень в місті Ніжині та його околицях виявлено 17 нових об'єктів, обстежено та уточнено топографію і датування раніше виявлених пам'яток. Регулярні археологічні дослідження в місті та його околицях в перспективі дозволять, на думку автора розвідки накреслити загальну картину життя людей, що населяли цю територію в різні історичні періоди[49,с.5-20].

Цей же автор повідомляє читачам і про так званий Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р. Так підсумками дослідження скарбу 1852 р. зараз можна стверджувати, що його унікальність є неперевершеною. Адже з 300 відомих сьогодні найдавніших руських монет межі X–XI в. Ніжинський скарб дав майже 200 екземплярів. Ця знахідка є скарбом тривалого накопичення, датується першою чвертю XI ст. й до цих пір залишається однією з найбільш масових знахідок давньоруських монет. Зрештою, ця знахідка дала можливість по-новому поглянути на історичне минуле Ніжина, оскільки дозволяє здогадуватися про існування в цій місцевості або стародавнього жвавого торгового шляху, або феодалної садиби, або того й іншого водночас[49,с.5-20].

Завдяки роботам О.Москаленка, О. Ростовської, Р.Железко, О. Морозова, С.Павленка, О.Коваленко, М.Потапенка та ін. історія Ніжина періоду Литовсько-Польської доби та часів козаччини замайоріли новими фарбами. Саме тоді Ніжин перетворився в потужний, не лише торгово-ремісничий, а й політико-адміністративний центр Лівобережної України.

Так у розділі «Хроніка козацької доби» О.Ростовська та Р. Железко розкривають перепетії україно-російського протистояння періоду 1657-1663 рр. на Ніжинщині. Коли в результаті сумнозвісної Чорної ради Ніжинський полк набуває помітного ослаблення, а події які відбулися в Ніжині фактично

ознаменували початок доби руїни в історії України. Та ж О.Ростовська розкриває особливості суспільно-політичного життя Ніжина у ХУІІІ ст.. На її думку саме на місцевому прикладі яскраво можна прослідкувати динаміку включення Лівобережної України до системи Російського самодержавства, обмеження або повного знищення місцевих органів самоврядування, трансформацію України в одну з провінцій Московської імперії. Саме надмірне втручання в усі сфери суспільно-політичного, економічного, етно-соціального та церковно-культурного життя Ніжина. Централізація та уніфікація управління, викорення демократичних традицій суспільно життя міста призвели до нівелювання його особливостей та самобутностей. В статті підкреслюється що втрата Україною державності у ХУІІІ ст. була пов'язана не лише із зовнішніми чинниками та інтересами імперії, але і через внутрішні протиріччя в українському суспільстві. Саме цей посыл спрямований на застереження і прогнозування майбутнього[58,с.67-87].

Історико-біографічний нарис присвячений ніжинським полковники братам Золотаренкам подає Олександр Морозов. Автор зазначає, що Визвольна війна українського народу середини ХVІІ ст. висунула на політичну арену цілу плеяду видатних державних діячів - сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького. Здобуття національної незалежності та інтенсивне будівництво підвалин української козацької держави сприяли швидкому формуванню нової еліти, яка почала активно заступати місце панівної верстви попередніх часів - польської шляхти. Серед видатних діячів тієї доби, яким пощастило залишити яскравий слід в історії України, були брати Золотаренки. По-різному склалася їхня доля. Але обох братів об'єднувало те, що життя та військову кар'єру вони пов'язали з Ніжином та Ніжинським козацьким полком. Драматичні колізії їхньої долі повною мірою віддзеркалюють складні та надзвичайно суперечливі процеси, що відбувалися у тогочасному українському суспільстві. Дослідник відмічає, що

у той час, як новообраний гетьман Іван Брюховецький приносив присягу на вірність московському цареві та святкував перемогу разом з князем Великогагіним, його суперників Я.Сомка, В.Золотаренка, чернігівського полковника А.Силича, ніжинського осавула П.Кильдія та інших було взято під караул в Ніжинському замку, їх майно було вилучене, описане та передане до військового скарбу. Згодом новообраний гетьман домігся від царя дозволу судити своїх колишніх суперників як зрадників військовим судом і 18 вересня 1663 р. стратив їх у Борзні. Так закінчив своє життя ніжинський полковник Василь Золотаренко. Але «Чорна рада», яка поставила останню крапку в його військовій кар'єрі та житті, не стала кінцем «Руїни». Навпаки, ця драматична подія стала прологом для тривалого періоду кровопролитної братовбивчої війни українців з українцями, з наслідків якої скористалися сусідні держави Московське царство та Польща. Остаточо втративши позитивний імпульс до створення національної державності, який так яскраво визначився за часів Хмельниччини, Україна розкололася на Ліву та Правобережну...Складні й суперечливі процеси, що відбувалися в цей час в українському суспільстві, накладали відбиток і на людські долі. Отже, не будемо поспішати однозначно оцінювати життя та діяльність братів Івана та Василя Золотаренків, бо вони були дітьми свого буремного часу, зрештою - просто людьми, і на відміну від нас, нащадків, не знали кінцевого результату бурхливих подій, в яких брали активну участь. Але, аналізуючи уривчасті факти їхніх біографій, що донесли до нас скупі історичні джерела, спробуємо відчутти дихання тієї епохи і зрозуміти всю складність та значущість того історичного перелому, що його переживала Україна в середині XVII століття[51,с.44-61].

Символіку ніжинського козачого полку досліджував Олександр Желіба.

Він проведить реконструкцію прапорів Ніжинського козачого полку

за печатками. Підсумовуючи своє дослідження він виділяє ряд аспектів, а саме: сучасну військову, козацьку та територіальну символіку необхідно розробляти на основі символіки ХУТТ-ХУТТТ ст.; віднайдені територіальні символи повинні стати основою для створення районних, сільських та селищних гербів; козацькі знамена переважно мали форму прямокутника із зрізаним нижнім кутом, дану традицію можна використати для створення прапорів територіальних одиниць – районів[19,с.82-92].

Проблемами історії міста модерної доби займаються значно більше дослідників таких як. Н.Дмитренко, О.Мазурик, Л.Кулик, О.Лейберов, О.Сидорович, С.Страшко, О. Крупенко та ін. Саме в їх роботах розглядаються на перший погляд буденні але в той же час достатньо значимі проблеми історії міста. Так Н.Дмитренко приділяє значну увагу розвитку промисловості Ніжина на рубежі ХІХ – поч.. ст.. Підхоплює цю ініціативу дослідження основних тенденцій промислового розвитку Ніжинського повіту в другій пол. ХІХ ст. О.Крупенко[36,с.43-47]. Загальним проблемам діяльності Ніжинської міської управи присвячує свої розвідки В.Кулик[38,39,40].Історії Ніжинських муніципальних органів самоврядування другої половини ХІХ ст.. присвячена наукова розвідка Є.Страшко в якій засвідчується що дослід Ніжинської міської думи, її працездатність та ефективність преш за все забезпечувалися тим що вони були самоврядним організаціям, визначали управлінську структуру, готували і підбирали кадри, вибирали власний керівний апарат, вміли накопичити солідні фінансові ресурси. В решті решт професіоналізм. Доброзичливість та меценатство, персональна відповідальність, ініціативність позитивно впливали на суспільну думку мешканців Ніжина. Були своєрідним фундаментом формування ліберальних ідей[68,с.66-65].

В своїй ґрунтовній розвідці О.Лейберов розглядає діяльність Ніжинський ополченських полків в Наполеонівських війнах. Відстоюючи

тезу, що на початкових етапах військової компанії Ніжинські полки виступали як ополченські частини і являли собою стратегічний резерв регулярних військ. То вже у війні 1812 р. вони перетворюються як самодостатні, воєнно-тактичні одиниці.

Величезний пласт історіографічних доробків присвячений ХХ ст.. Зокрема варто відмітити роботи того ж О.Лейберова, якій досліджує проблему німецьких полонених на території Ніжинщини після другої світової війни та заходів Німецької окупаційної влади в установленні нового порядку на Ніжинщині в 1941-1942 рр.. [42,с.60-65].

Питання національно-культурного життя Чернігівщини зокрема Ніжина в 1941-1942 рр. піднімає в своїй статті і Ю.Давиденко[6,с.15-19]. Співробітник краєзнавчого музею В. Ємельянов досліджує антинацистський рух опору на Ніжинщині[17,с.14-18]. Г.Дудченко та В. Кондрашов розглядають вихідну документацію відділу освіти Ніжинської міської управи в період окупації[11,с.65-90].

Таким чином, зроблений нами історіографічний аналіз публікацій вміщений у часописі «Ніжинська старовина» дає право стверджувати, що розвідки присвячені давній історії Ніжина та Ніжинщини є небагаточисельні. Як правило даними студіями займається обмежене коло науковців. Але й вони дозволяють стверджувати що подібна проблематика є актуальною та вкрай потрібною для комплексного вивчення історії рідного краю. Багато сторінок давньої історії міста на сьогодні залишилося або повністю поза увагою науковців, або досліджено вкрай поверхнево. А це в свою чергу дає можливість майбутнім науковим пошуковим студіям, оприлюднення результатів яких може і повинно бути на сторінках «Ніжинської старовини».

РОЗДІЛ II. КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НІЖИНА НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ.

Поряд з політичними та соціальними процесами які висвітлювалися на сторінках часопису чільне місце займали і процеси які стосувалися культурного життя міста. Значна частина розвідок присвячена історії Ніжинської вищої школи. Насамперед це праці Г.Самойленка, О.Самойленка, П.Міхеда[48,с.5-15]., В. Кучерявець, В.Ємельянова [18,с.14-18].та ін.

Вагоме місце посідають і публікації пов'язані з особами які були причетні до історичних подій чи культурних процесів на Ніжинщині.

Відкриває дану тематику ряд робіт професора ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя Г. Самойленка[60,с.7-13].

В одній із своїх публікацій вчений розглядає роль М. Заньковецької у культурному житті міста.

Він важчає, що Марія Констянтинівна Заньковецька була справжньою зіркою театрального життя.

В автобіографії Марія Костянтинівна Заньковецька пише: «Народилася я в 1860 році 22 липня в селі Заньки Чернігівської губернії Ніжинського повіту в старовинній дворянській родині поміщика Адасовського».

Іван Адамович Адасовський був значковий товариш Ніжинського полку (1733). Він був убитий в 1737 році в одному з Кримських походів проти кримських татар і турків, боротьбі з якими в XVI - XVIII століттях так багато сил віддав український народ, що знайшло відображення в історичних думках, останні відзвуки яких ще дійшли в співі бандуристів до М. К. Заньковецької.

Від діда свого по матері - Івана Євстахійовича Зеленко - Іван Адамович Адасовський успадкував хутір поблизу села Заньки. З цим земельним володінням Адасовські зв'язали всі своє соціальне буття аж до

кінця ІХХ століття, і велика артистка Марія Костянтинівна Адамовська взяла своє артистичне ім'я від назви цього скромного українського села.

Прапрадід Марії Костянтинівни, Прокіп Іванович, перебував на військовій службі з 1743 року, він брав участь як значковий товариш Ніжинського полку в першій турецькій війні і в 1772 році за відміну службу в військових діях був назначений Ніжинським полковим хорунжим. У місті Ніжині він володів садибою і городом, а в селі Заньки - двома садибами.

Батькові М. К. Заньковецької, Костянтину Костянтиновичу (1816-1884), який народився і жив в Заньках, доводилося поєднувати життя поміщика-господаря з цивільною службою в сусідньому Ніжині: доходи з маєтку вже не забезпечували навіть скромного існування його сім'ї.

Деякі з біографів М. К. Заньковецької стверджують, що її батько отримав освіту в Ніжині, в Гімназії вищих наук князя Безбородька, і в ті роки, коли там навчався Н. В. Гоголь. Внучка К. К. Адамовського пише: «Батько Марії Костянтинівни закінчив Ніжинський ліцей. Він навчався в один час з Гоголем, який був дідуся старше ... Вони брали участь разом в аматорських спектаклях» [60, с.7-13].

На жаль, це сімейний спогад позбавлений історичного підґрунтя. Гоголь народився в 1809 році, вступив до гімназії вищих наук у 1821 році, закінчив її в 1827 році. К. К. Адамовський народився в 1816 році, - і був молодший Гоголя на сім років, в рік вступу великого письменника в гімназію Адамовському було всього п'ять років, а в рік виходу з неї Гоголя батькові Заньковецької минуло одинадцять років. Навіть якби К. К. Адамовський дійсно навчався в Ніжині, він не міг би бути учасником вистав, організованих Гоголем. До того ж К. К. Адамовський в Ніжині не вчився: він не значиться в списках тих, хто закінчив Гімназію вищих наук.

Костянтин Костянтинович був одружений на Марії Василівні Нефедьєвій. Вона походила з російської дворянської сім'ї, родом з Чернігова,

її рідною мовою була російська, але вона прекрасно говорила на українській мові. Від їхнього шлюбу народилося семеро дітей - троє хлопчиків і чотири дівчинки.

Старший син, Микола Костянтинович, був чиновником, але не досяг великих чинів: в 1882 году в рік вступу Марії Костянтинівни на професійну сцену - він був лише в чині титулярного радника.

Другий брат - Євтихій Костянтинович (1846-1898), навпаки, дослужився до чину генерал-майора. У цьому браті Заньковецької позначилася давня відданість роду Адасовських військовій справі: він був учений артилерист і учасник російсько-турецької війни 1877-1878 рр[60,с.7-13].

Третій брат Заньковецької, Олександр Костянтинович, народився в 1848 році, здобув освіту в Ніжинському ліцеї (випуск 1873 г.) і служив по акцизному відомству. Ця людина, яка не досягла ніяких особливих чинів і звань, був близький до своєї сестри, вмів високо цінувати її душевні якості і шанував в ній велику артистку. Марія Костянтинівна любила його і з ніжністю ставилася до його дочки, Наталії Олександрівни, а в подальшому перенесла цю любов і ніжність на його онуків, в родині яких провела останні роки свого життя[60,с.7-13].

Всі три сестри були старше Марії Костянтинівни - рано померли Лідія і Людмила, і інша Лідія, молодша, яка народилася в 1861 році. З цієї сестрою Марія Костянтинівна була пов'язана ніжною дружбою, багато дбала про неї.

Марія Костянтинівна була найулюбленішою в цій великій родині, і мати і батько зробили безсумнівний вплив на формування її характеру, кожен по-своєму впливали на напрямок її життєвого і творчого шляху.

Батько ж Заньковецької, навпаки, був сам хормейстером свого хору кріпосних і віддавався цій справі з подоланням захопленням, передаючи його і своїм хористам.

Вся сім'я Адасовських, і особливо мати, відрізнялася незвичайними гостинністю, привітністю, хлібосольством. Марія Василівна була чудовою господинею; всі закони старосвітського кулінарного мистецтва їй були чудово відомі.

Цю рису щирої привітності, щирої гостинності і кулінарної майстерності Марія Василівна передала Марії Костянтинівні.

Будинок Адасовських в Заньках був одноповерховий, невеликий, з шістьма вікнами по фасаду, під стріхою. За будинком був великий плодовий сад. У цьому скромному будинку 23 липня (ст. Ст.) 1854 року, на «Марію Магдалину», народилася Марія Костянтинівна Адасовська.

В історії раннього дитинства Марії Костянтинівни не можна не помітити і не розрізнити того, що йшло від укладу життя дворянської сім'ї, і того, що йшло від народного середовища, від села, ще нещодавно покріпачене[60,с.7-13].

Сім'я Адасовських ніколи не покидала своєї малопробутоквої садиби. Відносини з селянами протягом десятиліть після падіння кріпацтва залишалися добрими і взаємно доброзичливими.

Дитинство, юність, рання юність майбутньої артистки пройшли або в самих Заньках, або - в роки учення - в Чернігові з 4літнім проживанням в тій ж батьківській хаті; при всіх мандрах в творчі роки, незмінно прагнула провести хоча б місяць-другий в Заньках або в сусідньому Ніжині, який в її більш пізні роки став міцним, кажучи казенною мовою, її місцем проживання: тихий, що потопає в садах Ніжин був для неї тими ж Заньками, тільки в кілька збільшеному вигляді. Клаптик землі в Ніжині з невеликим будинком був довгі роки місцем відпочинку Марії Костянтинівни, все своє життя Заньковецька не розлучалася з Заньками та Ніжином.

Шкільні роки М. К. Заньковецької пройшли в Чернігові. Десятирічну дівчинку віддали в пансіон С. Ф. Осовської. Це не був відрив від рідного

дому. Маня Адамовська проводила в пансіоні пізню осінь, зиму, ранню весну, а літо, від пізньої весни до ранньої осені, вона жила в рідних Заньках.

Про життя і навчання в пансіоні у Заньковецької не збереглося жодних сумних спогадів.

Учитель Н. М. Вербицький, він же поет Миколайчик Білокопитов, подарував Мане Адамовській-заповітну найбільшу книгу всієї України - «Кобзар» Тараса Григоровича Шевченка. .

Це один з найважливіших фактів біографії Заньковецької. Ця книга розкрила їй Україну в її великих стражданнях, в її життєвій силі і волелюбних сподіваннях. Заньковецька з цих пір вже ніколи не розлучалася із заповітною книгою. Давно загублений в артистичних мандрівках актриси екземпляр «Кобзаря», подарований їй-одним з учнів Шевченка; змінювалися в її руках видання цієї книги, заповітної для всього українського народу, улюбленої братнім російським народом, але «Кобзар» залишався незмінним супутником, другом, натхненником і керівником творчого життя артистки. Можна з повною відповідальністю сказати, що істинними творчими керівниками Марії Адамовської, які допомогли їй стати народною артисткою Заньковецькою, були поет - Народ і поет - Шевченко ... [60,с.7-13].

У шістнадцять років М. Адамовська закінчила пансіон в Ніжині і оселилася в рідних Заньках - де посилювалося її бажання вийти на сцену і стати актрисою. Поселившись в Заньках, шістнадцятирічна дівчина виявилася на належному рівні помічницею в господарстві не тільки своєї матері, а й батька.

М. К. Адамовська, володіючи чудовим меццо-сопрано, прагнула вступити до консерваторії вчитися співу.

Тимчасовий результат своєму прагненню до артистичної діяльності Маня знайшла тепер в участі в аматорських виставах в Ніжині. Ця театральна забава здавна шанувалася цілком гідною навіть для таких представників

«шляхетного стану», як графи і князі. У Ніжині був лицей князя Безбородька; він здавна славився своїми учнівськими виставами. За часів Гоголя в Ніжинському лицей йшли з його участю п'єси Фонвізіна, Крилова, Озерова, які залучали все «шляхетне товариство» Ніжина і його околиці.

У цих спектаклях в Ніжині М. К. Адасовська виступала в російському репертуарі, звичайному для вистав любителів, - в водевілях і легких комедіях зі співом і танцями.

Виступаючи в цих маленьких російських п'єсах, М. К. Заньковецька з новою майстерністю повторювала свій ранній ніжинський репертуар у водевілі і з особливою любов'ю виступала в п'єсці «Дочка російського актора».

З українських п'єс Маня Адасовська найбільший успіх мала в «малоросійській опері» І. П. Котляревського «Наталка Полтавка» в головній ролі[60,с.7-13].

Ця роль мала особливе значення в житті і творчості М. К. Заньковецької.

Участь в аматорських спектаклях не заспокоїла туги М. Адасовської про справжню сцену, туги по театру як справи життя, - навпаки, ця туга посилилася. У рідному домі їй ставало тісно, душно. Надії на те, що батько змінить своє рішення і дасть їй свободу піти на сцену, не було ніякої. Залишалося шукати іншого виходу. Було це в 1870-х роках, коли безліч російських і українських дівчат рвалося з рідної домівки, як з неволі, на простір вільної праці і покликання - це була епоха фіктивних шлюбів ...

Як відомо, С. В. Ковалевська за допомогою такого фіктивного шлюбу пішла з батьківського дому і вийшла на дорогу праці в ім'я науки. Подібного прикладу готова була в ім'я мистецтва наслідувати і Маня Адасовська.

На ніжинських виставах «познайомився з нею молодий артилерист Хлистів, захоплений її грою на сцені. Він став бувати в будинку Адасовських

і відразу вгадав настрої молодої дівчини. Почалися задушевні бесіди, мрії про консерваторію, про театр. Хлистів завжди підтримував Маню.

І так як він сам «співчував», був молодий і вмів сподобатися Мані, вона в травні 1877 року обвінчалася з ним .

Вінчалися в Ніжині, а весілля справляли в Заньках при великому з'їзді родичів, гостей з Чернігова, знайомих студентів з Ніжина, товаришів по драматичному гуртку. Найдорожчими гостями на її весіллі були для Мані Адамовської її подруги - сільські дівчата. Весілля справлялася зі всією святковістю народного весільного обряду - з піснями, танцями, в яких брала активну участь сама наречена, прекрасно знала народні весільні пісні. Сільські дівчата з щирими гарячими сльозами, - зі сльозами від душі, а не тільки з голосінням за обрядом, - розлучалися зі своєю «Марусенькою».

Молодь з Ніжина, що брала участь в аматорських виставах разом з Адамовською, проводжала її з рідних місць з веселою надією на те, що відкривається привільних шлях для її таланту.

Коли в жовтні того ж року «Маня, добре запам'ятала співчутливі мови Хлистова, завела розмову про консерваторію, вона отримала таку відповідь: - Призначення жінки - бути хорошою дружиною, господинею і матір'ю, а не думати про консерваторію і театрах» [60,с.7-13].

Це було важким ударом для Мані. Втрачаючи рідного дому, розлучаючись з улюбленими Заньками, зі звичним і милим їй колом українського селянства, вона не могла виїхати в Петербург, вчитися музиці, готуватися до діяльності артистки. Їй випало безвихідна доля дружини артилерійського офіцера в глухій фортеці Бендери в Бессарабії, серед чужих людей, далеко від рідної сім'ї, від рідної України.

У цьому містечку, яке представляло собою глушину порівняно з Черніговом і Ніжином, М. К. Хлистовій належало зануритися в безрадісне

життя-буття, в господарство і в шлюб з людиною, жорстоко обдурившою її в її кращих мріях, надіях і прагненнях.

Талант Марії Костянтинівни вже не міг згаснути ні в яких сутінках, ні в яких хатніх турботах дружини артилерійського офіцера, якій доводилося приймати у себе товаришів по службі чоловіка. Її голос, її співоча обдарованість була помічена всіма. Марія Костянтинівна, як усюди і завжди, стала душею імпровізованих хорів і концертів. Співали по-російськи, співали і по-українськи народні пісні, так близько відомі Марії Костянтинівні.

Драматичний талант дружини офіцера Хлистова був помічений усіма. Виникла думка про справжні драматичні вистави з її участю.

У своїй автобіографії Марія Костянтинівна з обуренням і тугою згадує:

«Мені лише дозволялося, і то рідко, грати в аматорських виставах, в яких я мала величезний успіх. Я любила мистецтво, любов до сцени стало моїм другим життям. Я більше не могла боротися зі своєю любов'ю і, порвавши зі всіма своїми, поступила на сцену».

Це була українська сцена. Весною 1882 року Марія Костянтинівна отримала від Н. К. Тобілевіча, тоді вже актора Садовського, лист, в якому він закликав Марію Костянтинівну Вступити в нову трупу, яку очолював Марк Лукич Кропивницький. Марія Костянтинівна відповіла згодою і поїхала на південь.

Почався новий період, в житті М. К. Хлистові, уроджені Адасовської. Почалося славне служіння українському театру тепер уже артистки М. К. Заньковецької.

Найбільша актриса українського театру вступила на професійну сцену тоді, коли створилася перша творчо сильна, художньо згуртована українська трупа: рік вступу М. К. Заньковецької на професійну сцену - 1882 - був роком створення М. Л. Кропивницьким своєї першої знаменитої трупи, з появою якої починається творчий підйом українського театру.

Яке велике значення мав Шевченко у своєму подвигу - творчості в ім'я батьківщини і заради її свободи - для відродження України, впливає з біографії одного з найбільших її діячів композитора Миколи Віталійовича Лисенка (1842-1912), який багато попрацював для українського театру.

Восени 1882 року Марія Костянтинівна мала увійти до новоствореної першої української професійної трупи Кропивницького. Вона їхала туди повна захоплення, вільна, з райдужними надіями, забуваючи, що в кишені лежить виданий чоловіком вид на проживання терміном на три місяці.

Однак життя жорстоке. У Києві Марію Костянтинівну чекало перше розчарування - трупи немає. Справа з театром розійшлася, і товариство, залишивши Марії Костянтинівні свій маршрут, переїхала до Єлисаветграду - цю колиску українського театру .

У Єлисаветграді вже очікували М. К. Хлистову.

Кропивницький запропонував Марії Костянтинівні для першого виступу на сцені зіграти майже безсловесну роль старої баби Зачепихи в його власній драмі «Дай серцю волю, заведе в неволю». Очевидно, Кропивницький мав свою систему і, якщо він не бачив ніколи артистку що починає на сцені, хотів і до неї застосувати свій звичайний прийом з новачками. Але Садовський, давно відзначив обдарування Марії Костянтинівни, обурився і наполіг, щоб їй для дебюту доручили роль Наталки Полтавки .

Треба було складати афішу вистави і вирішити питання, під яким прізвищем з'явиться на ній Марія Костянтинівна.

Коли їй довелося тепер вибирати собі сценічний псевдонім, вона згадала всю свою дорогу її зв'язок з рідним селом, з рідним народом, який дав їй так багато прекрасного і заповітного, і по імені рідного села Заньки взяла собі прославлене нею ім'я Заньковоцької.

Незвичайне обдарування Заньковецької, її щирість, правдивість, простоту високо оцінили українські глядачі, перш за все відчула молодь, відвідувачі «верхів» театру.

З Києва труппа Кропивницького переїхала до Чернігова, звідти до Харкова. «Вся ця поїздка, - згадує М. К. Садовський, - була суцільним тріумфом».

У цей час труппа поповнювалася новими талановитими акторами (Максимович, Садовська-Барілотті і ін.). Присутність в трупі сильної драматичної актриси дало Кропивницькому-драматургу новий поштовх до творчості. Він довершив давно задуману і частково написану драму «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» і написав свою чудову реалістичну п'єсу «Глитай, або ж Павук»: він писав ролі Оксани і Олени на творче зростання, на драматичну силу Заньковецької.

Величезну підтримку в ці важкі місяці Заньковецька знаходила в зростаючій любові до неї глядачів, для яких вона стала душею першої української труппи: в її правдивому світлому мистецтві глядачі знаходили невичерпне джерело творчої радості і близькості до рідного народу.

Новий сезон 1883-1884 рр. перша українська зразкова труппа починала більш в повному складі: до неї увійшли такі великі сили, як А. Затиркевич, І. Карпенко-Карий (Тобілевич), Л. Манько, В. Грицай, трохи пізніше - П. Саксаганський (Тобілевич). У труппу увійшли всі найбільші сили української сцени. А на чолі як актор і режисер як і раніше стояв М. Л. Кропивницький. Але художнє керівництво та управління труппою перейшло до М.П. Старицького.

Коли після останнього подання вистави публіка увійшла в екстаз і почала розносити акторів вулицями з гучними криками і оплесками, тоді донесли генерал-губернатору Дрентельну, що ця труппа небезпечна, що вона

викликає демонстрації і що є крамолою. Дрентельн злякався і заборонив підпускати українську трупу до Києва на гарматний постріл.

З цього часу, з 1883 року, українській трупі було заборонено грати по всьому Київському краю: сюди входили губернії Київська, Полтавська, Чернігівська, Подільська і Волинь. І ця заборона важким тягарем лягла на український театр на 10 років » [60,с.7-13].

Для українських акторів була заборонена майже вся Україна, в тому числі вся Чернігівщина, рідна Заньковецької. Основні губернії - Харківська, Катеринославська, Херсонська - стали головними районами діяльності української трупи Старицького - Кропивницького і всіх інших українських труп. На цілі десятиліття Одеса стала театральним центром для українських акторів. Вони могли грати також в губерніях Бессарабській, Таврійській, Воронезькій та в областях Донській і Кубанській, де жило українське населення.

Весняний сезон 1886 року трупа без участі М. Л. Кропивницького, який побажав відпочивати у себе на хуторі, під керівництвом Н. К Садовського з великим успіхом грала в Єлисаветграді і Кишиневі.

Після Кишинева трупа продовжувала свою діяльність в Новочеркаську і Ростові.

Тут відбулася подія, назавжди пам'ятна в історії українського театру. 15 липня була поставлена нова п'єса І. К Карпенко-Карого «Наймичка». У ролі Харитини М. К. Заньковецька з ще небувалою силою виявила свій хист, створивши образ, насичений любов'ю, стражданням, мудрою простотою.

З найчудовіших ролей Заньковецької - в її Харитині і Олені, в її Оксані і Софії - образ, створені даними драматургами, незмінно заглиблювався, художньо підвищувався тими образами українських дівчат і жінок, які поселив у душі артистки Шевченко.

Ось чому Заньковецька відчувала таку глибоку любов, таке благоговіння перед Шевченко і його поезією.

Для неї він був великим прикладом того, як треба підходити до душевного світу жінки, як потрібно входити в глибини її радості і страждання, як необхідно втілювати живу правду про жінку в живі образи мистецтва.

Ім'я Заньковецької в історію театру увійшло, як ім'я великої артистки драми і комедії. Тут це ім'я стоїть в одному ряду з іменами Єрмолової, Стрепетовой, Елеонори Дузе. Але в перші роки діяльності на аматорській і професійній сцені Заньковецькій доводилося набагато частіше виступати в комедії, ніж в драмі, і перші її сценічні успіхи були пов'язані з виступами не в драматичних, а в комічних ролях.

1887 рік був значущим і в особистому житті М. К. Заньковецької, як і її творчий шлях. Цього року остаточно припинився її, навіть чисто формальний, зв'язок з її чоловіком Хлистовим. Як уже сказано 16 вересня 1887 року київське єпархіальне начальство дало їй розлучення з чоловіком, а 7 жовтня того ж року святійший синод затвердив це рішення. Марія Костянтинівна знову отримала своє родове прізвище Адасовська, і в її новому паспорті після цього прізвища в дужках значиться: «по сцені Заньковецька». Ця свобода була завойована нелегко. Вона не тільки отримала «окремий вид на проживання», незалежний від чоловіка, а й те, що їй вдалося отримати розлучення з ним. Однак при розлученні їй, по старим законам царської Росії, довелося взяти провину на себе, тобто назавжди позбутися права вступати в «законний шлюб». Вона ніколи не могла стати «законною дружиною» тієї людини, яку одного любила все своє життя.

Це був Микола Карпович Тобілевич, по сцені - Садовський.

«Йому вона віддала без жалю всю силу своєї прихильності, поглибленої спільністю інтересів і взаємної талановитістю» .

Вся особиста драма життя М. К. Заньковецької, сильно відбивається на її творчості, на її житті артистки, полягала в тому, що Н. К. Тобілевич, любив її, але не міг би повторити про себе тургенівські слова, що він однолюб.

Через любов до Садовського Марії Костянтинівні довелося навіть винести прокляття батька і вигнання з рідної домівки ...

Після цього Марія Костянтинівна три роки не була в Заньках.

Але добродушний батько під натиском родичів розтанув і прийняв Марію назад в «рідне гніздо», пестив балував її дуже і просив привезти Садовського. З тих пір Садовський був радо прийнятий в Заньках ...

Навряд чи можна вказати в російському та українському театрі ще один приклад такої парності двох провідних акторів у виконанні ними головних жіночих і чоловічих ролей драматичного репертуару. Виконання Заньковецькою і Садовським провідних молодих драматичних ролей у п'єсах Кропивницького, Старицького, Карпенка-Карого перетворювало їх діалоги в чудові дуети, музично стрункі і драматично або лірично насичені почуттям і пристрастю.

Дуже значна для мистецтва, для творчого шляху Заньковецької була непохитна переконаність Садовського в високе призначення українського театру, в його прекрасне майбутнє[60,с.7-13].

Таким чином персоналістика і біографістика займає одну з ключових позицій на сторінках краєзнавчого журналу

РОЗДІЛ III.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОГРАФІЧНИХ ТА АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ НА СТОРІНКАХ «НІЖИНСЬКОЇ СТАРОВИНИ»

Слід відмітити, що на сторінках «Ніжинської старовини» вміщена солідна кількість пам'яток присвячених раннім описам Ніжина та його округи.

Так в своєму описі Іван Спаській повідомляє про те що окружне місто Ніжин з населенням 37.345 чол. на 1926 р. розташований біля перетину Московсько-Київсько-Воронезької залізної дороги з лінією Новобелиця - Прилуки, на низьких берегах пересохлої річки Остер, що у межах міста у перетворилася у вузький канал. На лівому березі лежить стара частина міста та нинішній центр його. Тут є більшість установ. Окружний Виконком, пошта, місцеві відділення банків, нова електростанція, водогін, тютюнова фабрика, що переробляє в махорку частину місцевої сировини, друкарня, редакція газети «Нове село», їдальня ЦРК, агротехнічна та акушерська профшколи, клуби, кінематограф, літній театр, у глибині саду Шевченка (зимового театру в місті немає). Тут же розташована і величезна ринкова площа з в'язницею в центрі і густо обставлена з усіх боків церквами, яких тут дуже багато: тільки в цьому районі їх 12, інші видніються трохи далі. Від площі бере початок головна вулиця – Гоголівська. Далі від центру і ближче до вокзалу знаходиться пивоварний завод і будується новий обозний завод, розрахований на випуск 12 000 ходів на рік. Поблизу самого вокзалу - маслозавод і нещодавно збудований засолочний пункт «Червоний жовтень», який щорічно відправляє з Ніжина сотні вагонів відомих ніжинських огірків. Частина продукції його експортується за кордон. На правому березі річки (званому Новим місцем), з'єднаним з містом чотирма дерев'яними мостами, простягається широке болото, що влітку заростає високим очеретом; за ним

біліють колони ампірної будівлі інституту Народної Освіти, дещо зіпсованої пізньою перебудовою. Позаду нього лежить величезний університетський парк із ставком посередині. Близько 800 студентів навчається в інституті, при ньому є науково-дослідна кафедра історії культури[66,с.133-136].

У лівому крилі нижнього поверху розміщено місцевий музей ім. Гоголя. У тій же частині міста знаходиться медична профшкола; ближче до Чернігівського виїзду, на Московській вулиці розташована хірургічна лікарня, поблизу неї краща будівля в місті «Богоугодний заклад». За виїздом, через густі дерева старого грецького цвинтаря піднімається висока труба щойно збудованого цегельно-клінкерного заводу.

Зі сходу і заходу, за течією річки, до міста примикає передмістя – на лівому березі Мигалівка та Авдіївка, на правому – Воробйовка та Магерки. Досить трохи заглибитись у будь-яке з них, і очам з'являться тини, городи, хати під солом'яними покрівлями. (Тут майже повністю зберігається сільський спосіб життя). Останні хати Мигалівки стоять на березі мілководного та заростаючого озера Ніжин. У місті є багато зелені, майже біля кожного будинку є фруктовий сад. Від центру до станції простягся довгий топольний бульвар. На базарній площі є два готелі та неподалік міська станція залізниць, де можна взяти квитки на будь-який поїзд. Промисловість немає значної ваги економіки міста; Будівництво великих підприємств почалося лише після Жовтня. Кустарна промисловість головним чином, бондарне, шевське, цегляне та гончарне виробництво, що завмирає. Протягом року тут буває п'ять ярмарків місцевого значення[66,с.133-136].

Розташування міста в ланцюгу старих городищ, що простягається по всій течії Остра і випадкові знахідки предметів великокняжої епохи, дозволяє імовірно віднести виникнення поселення до часу Володимира Святого, що почало міста будувати по Остру, і надають значення прагненню істориків ототожнити з сучасним Ніжином Нежатин або Уненеж. Якщо один з цих

пунктів є найдавнішим Ніжином, то більш достовірні відомості про існування міста все ж таки відносяться не далі як до кінця XVII століття. В 1625 Ніжин отримує від Сигізмунда III грамоту на Магдебурзьке право, яке потім підтверджується рядом наступних правителів, аж до Єлизавети Петрівни. У середині та у другій половині XVIII століття, в епоху революції 1648 року та боротьби за Україну між Польщею та Росією, Ніжин переживає ряд потрясінь: у 1648 році у міському замку, що лежав усередині земляного міського валу, рятуючись від козаків, зачинилися шляхта та євреї, але не витримали облоги та були знищені. У 1659 р. московське військо під проводом Ромоданівського підходить до міста, переслідуючи прихильників Виговського; того ж року переяславський полковник Цюцюра зі своїми козаками, за допомогою місцевого населення вривається до міста і знищує п'ять корогв (загонів) польських жовнірів. Після вигнання з гетьманства Виговського, полкове місто Ніжин потрапляє до п'яти українських міст, куди призначені московські воєводи. У 1663 році тут відбувалася Чорна рада вибори гетьмана за участю не тільки козаків, а й селян; у бійці один із претендентів - Сомко, ледь не був убитий запорожцями - прихильниками Брюховецького; козаки Сомка, розчарувавшись наприкінці виборів, розгромили свою старшину. У тому ж році новий гетьман відзначав в універсалі тяжке становище Ніжина, що послідувало від військових дій. У 1668 р. при спробі Брюховецького порвати залежність від Москви, козаки ціле літо тримали в облозі замок з воєводою, що там зачинився. Восени спустошене і погоріле місто остаточно спалили Ромодановським, що прийшли з військом на допомогу обложеним. Наступного року місто відбудовується, але ще й у 1672 році нежинці, за словами одного документа, «у перфекцію увійти не можуть». Незважаючи на всі ці лиха, життя в місті не припинялося; ймовірно, становище міста на стику трьох світів - Польщі, Москви та Степу мало свої переваги, що викупили всі незручності. У місті

здавна існувало 8 (вісім) ремісничих цехів; до кінця століття тут посилюється грецька колонія. Грецький капітал, емігруючи з батьківщини, де примітивний устрій турецької держави перешкоджав його зростанню, у своєму русі на північ осідає у Ніжині. Враховуючи становище міста на великій із Києва на Москву дорозі, близькість до кордонів та відносну безпеку, греки обирають Ніжин опорним пунктом у своїй торговій діяльності, створюють тут багату громаду зі своїм самоврядуванням, судом та церквою, отримують низку пільг від уряду. Їхній капітал дає Ніжину можливість протягом деякого часу успішно конкурувати з Києвом своїми торговими оборотами. Окрім греків з'явилися у Ніжині та німці, перси, турки, румуни; єврейське населення жило відокремлено у двох районах міста. Спогади про колишню роль Ніжина живуть у деяких назвах: райони обох виїздів із міста Московською дорогою називається Ковалівками; по старій пам'яті і тепер тут витягуються ряди кузень, поблизу тієї ж дороги в Новому місці розташовані цілих шість фурманських вулиць, колись населених візниками, так само як на гончарній жилі (і зараз живуть) гончарі, а на Бондарській - бочарі. Наприкінці (XVIII) століття збудовано найстарішу з Ніжинських будівель – Миколаївський собор, а у 1721 році Богоявленську замкову церкву. Кажуть, що на стіні притвору в ній колись було зображення коменданта міста на коні, оточеного жінками в козацьких шапках: існує легенда про напад на Ніжин шведів у 1709 році, відбитий безстрашними ніжинськими жінками, що нарядилися для цього випадку в чоловічі костюми та шапки. Існувала легенда і про “град Китеже”: згідно з нею Ніжин-озеро приховало колись у собі ціле місто при набігу татар[66,с.133-136].

Свідченням багатства міста у XVIII ст. є велика кількість кам'яних будинків і близько 10 церков, збудованих у цей період. Завоювання кінця XVIII на півдні та встановлення міцних кордонів на заході позбавили Ніжин його колишніх переваг; його значення перейшло до інших міст, і воно

залишилося лише повітовим містом Чернігівського намісництва (з 1782 року). У 1789 році тут урочисто відкрилося народне училище, на честь чого три дні палили з гармат; в 1897 і в 1898 місто сильно постраждало від пожеж, можливо тоді згорів і замок, «побудований за Вобанову манеру», передав свою назву церкви; міський вал був знищений, сліди його залишилися десь у місті.

У XIX ст. місто мирно існувало від ярмарку до ярмарку; торгувало тютюном та соліннями; була тут і тютюнова фабрика та один мідно-ливарний завод, який виготовляв, головним чином, обладнання для поміщицьких винокурень та дзвони для церков. Мирне життя порушувалося лише епідеміями холери і жорстоким погромом 1881 року. Спочатку століття була упорядкована річка-спущена в обкладений колодами канал; на березі її в 1820 р. відкрилася побудована коштом українських магнатів Безбородьків Гімназія Вищих наук; з 1821 по 1828 тут навчався Микола Васильович Гоголь. Гімназія послідовно перетворювалася на Ліцей, потім на Історико-філологічний інститут з класичною при ній Гімназією; після революції – до педагогічного інституту Народної освіти. У другій половині століття повз місто пройшла залізниця[66,с.133-136].

У період першої революції у Ніжині вже існували революційні організації С-Д, С-Р, Бунда; близько 1907 року була тут підпільна друкарня, де друкувалися прокламації російською та українською мовами. У 1917 році під час відступу в місті палали горілчані заводи та лавки на базарі. У 1918 р. німці та гетьманці день у день розстрілювали партизанів, які не давали їм спокою і одного разу мало не захопили місто. У 1919 р. Ніжин громили денікінці, у 1921 р. кружляли навколо міста махновці; у міському сквері стоїть пам'ятник на могилі загиблих тоді міліціонерів. Починаючи з 1926 року Ніжин посилено будується: побудована електростанція, великий цегельно-клинкерний завод, засолочний пункт, де гарячої пори працює до 1

000 чол., Прокладено водогін, будується возний завод, побудовані мости і т.д.

Огляд міста слід починати з музею: оглянув рукописи Гоголя, художній та історичний відділи, та ознайомившись тут із планом Ніжина ХУІІІ ст., добре вирушити на базар, до замкової церкви. Це старий центр міста. Біля низької червоної стіни церкви, неподалік якої розташовані зі своїм яскравим товаром гончарі, можна знайти мальовничі куточки.

Неподалік, на піднесенні стоїть одноглова Покровська церква своєрідної барокової архітектури (1765 р.). В іншому кінці площі – Миколаївський собор ХУІІІ ст. цікавий як архітектурою, і прекрасним різьбленим іконостасом (бароко). Перед собором, на місці колишнього ринку, розбитий сквер з пам'ятником Гоголю. Поруч із собором - характерні квартали вузьких тінистих вуличок та провулків зі старовинними грецькими будинками, двома грецькими церквами поч. та кінця ХУІІІ ст. На особливу увагу в Ніжині заслуговує літня церква чоловічого монастиря, побудованого Стефаном Яворським (1716 р.). Вона має різьблений іконостас поч. ХУІІІ ст., надзвичайно цікавий пізній розпис стін першої половини ХІХ ст., де зображено низку приватних осіб – Стефан Яворський, Петро І та Олександр І, а також кілька побутових стін – вінчання, хрещення та ін., персонажі яких одягнені у костюми поч. ХІХ ст. Розпис робили ніжинські майстри Ф. Стефановський, Я. Левенець та Цехновський. Наприкінці Гоголівської вул. там де зараз ОВК, у ХУІІІ ст. знаходився виїзд із міста і за ним величезна ярмаркова площа; на ній тепер бульвар, сади агрошколи та Шевченківський; тут же електростанція, відкрита у ХІ річницю Жовтня. Друга подібна площа знаходиться в іншому кінці міста, з іншого боку річки; кажуть, там точилася Чорна рада. Дещо далі - грецький цвинтар з цікавими надгробками ХУІІІ ст. З цвинтаря, бажаючи ознайомитися з околицями, можна піти Чернігівською та Широко-Магерською вулицями. За Магерками, ближче до поля, біля

берега Остра, є досить мальовнича місцевість “Круча”.

У 48 км. на південь від Ніжина у ст. Ічня лежить містечко Ічня, колись сотене містечко Прилуцького полку, це типове поселення для південної частини округу, більш споріднене до Полтавщини, ніж Ченігівщини. Вже у ХУст. славилася вона своїми гончарними виробами, і зараз там працює кілька добрих майстрів, які роблять відмінний глиняний посуд (миски, барила, оленів, півнів).

Проїзд залізницею не дуже зручний, тому що потрібно робити пересадку в Бахмачі. За кілька кілометрів від Ічні знаходиться... колишній маєток Тарновських - “Качанівка” з чудовим будинком, парком, ставками, руїнами тощо. Свого часу тут мешкали художники, поети, музиканти. Є дуб Тараса Шевченка, альтанка Глінки тощо.

За 13 км. на північний захід від Ніжина та за 3 км. від села Плоського знаходиться в лісі стародавнє слов'янське городище, яке досить добре збереглося. У його високих валах риють нори борсуки та лисиці. В 1918 тут був штаб партизанського загону Крапів'янського, що діяв проти німців. Неподалік лісові хутори, де можна дістати їжу та заночувати.

Як бачимо даний опис міста датований 1927 р. вкрай цікавим та цінним для вивчення історії Ніжина.

Інше не менш цікаве повідомлення І. Спаського стосується так званих кам'яниць. Як відмічає у своєму описі дослідник вони знаходяться здебільшого в центральній частині міста, поблизу базарної площі, окрема група - за річкою в Новому місці (стара назва зарічної частини міста) окремі старовинні кам'яні споруди розкидані по всьому місту.

За типом - лавки, торгові приміщення та одночасно склади, житлові будинки, адміністративні будівлі. Є окремі комплекси, особливо поблизу Грецької вулиці.

Будинки здебільшого з підвалами, залізними ґратами у вікнах та

залізними віконницями, залізними дверима. У багатьох будівель це неодмінне приладдя вже втрачено. Де збереглася стара основа покрівель, характерна велика їх крутість, що ймовірно стоїть у зв'язку з розрахунком на покриття гонтом і відповідним пристроєм перекриття. Для житлових будинків характерний декор фасадів з навісниками до фризу, що охоплює всю будівлю над вікнами. Такий був декор “Чернівського дому” (кут Ліцейської та Суддівської вул.), що зберігся лише у дворовій частині та стесаний на вуличній.

Московська вулиця. Двоповерховий будинок повітового училища, заснованого у 1780-х роках. з боку двору зберігся портик. Частина будівлі (з південного боку) прибудована у 19 ст.

Неподалік на вул. Фрунзе (колишня Спаська) біля Спаської церкви у дворі дитячого садка Родіонових невелика кам'янка типу комори, з підвалом, у плані, здається, квадратна.

На розі Преображенської та Фурманської – двоповерхова, у плані квадратна кам'яниця, одна з найкращих у місті, мабуть типу житло-склад: житло вгорі, внизу – склад. Зайнято під житло. Колись у ній була поліцейська частина. Вікна, здається, розтесані, зіпсовані. На кутах пілястри, що виступає на фасаді портик.

Наприкінці Московської вулиці, за площею старе “Грецьке подвір'я” (примикає до цвинтаря). Ймовірно, спорудження самого початку 19 ст.

Комунальна вул. (Колиш. Графська). На тому ж боці, що інститут, наприкінці вулиці у дворі садиби Гржимайло, довга одноповерхова кам'яниця, здається, перекрита коробовим склепінням, з підвалами. Здається, зберігся декор фасадів.

Біля Грецької церкви: будинок казначейства, великий двоповерховий, з прямими сходами, що ведуть (без маршів) на другий поверх. Тепер контора Райсоюзу – 18 століття.

Поруч надвір виходять два будинки - одне колишнє приміщення церковної сторожки, грати у вікнах із залізними віконницями.

Другий – на розі Грецької та Гоголівської вул., у плані – дієсловом.

В огорожі Грецької церкви – склади.

Суддівська вул. Поблизу Грецького училища - колишній церковний будинок, у плані спокоєм. Певне, кінець 18 в. Зберіг решітки та потужні залізні віконниці; через провулок від нього сильно перебудований старовинний будинок з розтесаними вікнами, одноповерховий, з підвалами.

Ближче до базару - будинок Олександрівського грецького училища, початку 19 ст. Побудовано на похилому до річки місці, з боку Гребінківської (тепер Борухової) вул. виглядає двоповерховим. У плані – дієслово, комірня арка прорізувала будівлю з Суддівської вулиці. Над брамою дуже довго зберігалася вивіска з грецьким написом "Гелленики ту Олександрю схоле", коли прийшов за нею - сторож днями порубав.

У дворі Троїцької церкви кам'яниця типу складу-комори, квадратна. У залізній огорожі ковальської роботи напис про спорудження.

Кут Ліцейської та Суддівської – будинок Чернова. Комфортабельний будинок прекрасного планування, з великим, світлим залом, просторим портиком, в якому красиво розташовані дубові сходи, всередині портика в закруглених кутах напівкруглі ніші для статуй, вікна оздоблені дубом усередині, і двері теж. Декор вище згаданий. При пристосуванні під житло були розламані збережені в переплутаному вигляді, але відмінні кахельні печі (що вдалося зібрати – у музеї). З півдня прибудова, теж 18 ст. У її стіні всередині хід на горище. Рівень підлог вище сходинок. Серед кімнат житлового типу – одне приміщення з цегляною підлогою, кільцями та гаками у стінах. У цій частині нижній поверх житлового типу, а основний - складського, з ґратами у вікнах та залізними віконницями. Казали, що на нижньому поверсі прибудови колись розміщувалася ткацька майстерня.

Легенда: водяться чорти, по тому, як настоятель монастиря Віктор Черняєв прокляв місце, т.к. власник обіцяв подарувати будинок монастирю, але потім передумав. (Про Віктора – див. А.Ф.Хойнацький. Нарис історії Ніжинського Благовіщенського монастиря. Ніжин. 1906.) Перед революцією будівлю займала казарма 44 артил. бригади, раніше ж, кажуть, була пошта та поштове подвір'я. Колись належав греку Кроміді. Згадується у записках мандрівників. (Див. М.Н.Бережков. Листи московських мандрівників про Ніжин поч. 19 ст.)

По Суддівській вул. другий будинок від кута вул. Стефана Яворського у три вікна. Стоїть на потужному фундаменті старовинної кам'яниці на глибокому підвальному приміщенні із двох покоїв. Хід у льох перебудований, закладено вікна. Кам'яниця розібрана у 80-х роках. У цьому ж дворі в 1923-1924 р. було виявлено фундамент старовинної будівлі, складений з цегли литовського типу (одна сторона опукла, з поздовжніми та косими слідами пальців, і маса зеленополивних та неполивних кахлів; тягне до 17 століття.

Далі за вул. Стефана Яворського, у шкільному дворі маленька кам'яниця житлового типу, поруч із нею довга, сильно перебудована (колишній “Будинок працьовитості”). З іншого боку вулиці пекарня, влаштована у старовинному цегляному будинку.

Проти Окружного суду (будівля початку 19 ст., перебудовано, його прорізували три отвори через весь будинок). На подвір'ї будинку доктора Самойловича стара кам'яниця на 2 кімнати.

По той самий бік, що Суд, наступна садиба – мабуть, старовинна будівля костелу, з круглою абсидою, перебудована на двоповерхову. Поруч кам'яний житловий будинок, мабуть, перебудований зі старого.

На Стефано-Яворській вул. кам'яниця у дворі монастиря, 18 ст. Лавки, огорожа – 19 ст., поруч із монастирем довга кам'яниця (садиба Глезера), вікна сильно розтесані, будівля стара.

На Земській вулиці будинок двоповерховий Шаули, носівського пана, перекриття на склепіннях, верхній поверх, ймовірно, сильно перебудований.

По той же бік будинок Величковського - на підвалі розібраної кам'яниці. Розповідали, що при розбиранні було виявлено замуровані два скелети.

Проти – великий двоповерховий будинок. Під опалою штукатуркою видно, що до старої кам'яниці прикладена нова кладка.

Гоголівська вул. Великий двоповерховий будинок жіночої гімназії, - перебудований із будівлі 18 ст., добудований. Навпроти аптека – перебудована кам'яниця. На місці Гоголівського саду колись знаходилася довга будівля з галереєю - кав'ярня. Є на плані міста у музеї, про неї – у Бережкова.

На Богословському провулку (паралельно Земській) невелика кам'яниця низенька. Можливо – і церковний будинок, близько не бачив. В огорожі собору – чудової архітектури брама на Гоголівську вулицю. Крамниці всі перебудовані, раніше були з критими галереями, у роки мого дитинства зберігалися з боку ринку. На церковному дворі було кілька дуже цікавих дверей з лавок - обшитих товстим залізом з вибитим на ньому орнаментом - місяці, зірки.

Будинок 18 ст. Міська управа (стара, до неї прибудована нова, з пожежною. Колишній магістрат. У музеї є фото до перебудови (у серії видів Ніжина). Неподалік - будинок Горячкіних, мабуть поч. 19 ст. Поблизу Успенської церкви - старий будинок пошти - мабуть 18 в. Кам'яна огорожа з боку Думського провулка. Церковний будинок на Думському – перебудована кам'яниця. Нічого не міг дізнатися про будинок Кушакевичів - поряд дві двоповерхові будівлі.

На Глібовській – будинок Глібова, дерев'яний. Дерев'яний будинок Чернова неподалік чудових кахельних печей. На "Горбі" - будинок Григора,

кам'яниця двоповерхова.

На Мільйонній, кам'яниця на самому початку вулиці, праворуч (Дім Медведєва). Далі у дворі чернівської садиби одноповерхова кам'яниця видовженої форми.

Двоповерховий будинок проти жіночого монастиря – була жіноча монастирська школа-пансіон. Закрита в 1871 р. і зайнята під шпиталь (Русько-турецька війна).

На Гребінківській вулиці неподалік базару двоповерховий будинок у глибині двору – 18 ст.

У музеї була калька плану міста, яку наносилися старі кам'яниці. В одному будинку на Василівській була кахельна піч, на одному кахлі намальована типова кам'яниця!

Отже дане повідомлення нам дає надзвичайно важливу інформацію про міську забудову початку ХХ ст..

Досить цікавими є описи продуктів харчування в Ніжині зроблені в 1785 році. Так в цьому документі відзначається що жита від міщан міста Ніжина на землях їх до міста, що належать при всіх вживаннях, ними коштів на кращий достаток вродить чверті тисяч з дві. І вся вона вживається ними на їжу свою. Запозичують до того її весь недолік покупкою у привезених до Ніжина на торги з різних повітів.

Пшениць у сівбі не має.

Ячменю у посіві не має.

Овса вродить чверті з дві і використовується сама собою на господарські свої потреби. Нестача ж взаємна у привезених на торги.

Гречки вродить чвертей тисяч до півтори, і її вживають жителі до свого перепиту, переділяючи частину в крупу, а частину на борошно і частина залишають на посів.

Проса у посіві не має

Горох вродить із чверті три.

Січовиці у посіві не має.

Картопля збирається по городах і народиться ваги мало, так як би чверті з три, і використовуються жителями в господарські потреби і, частиною малою виносячи на ринок, продають.

Польби в сівбі не має.

Пінки сіється дуже мало десь з чверть, і використовується жителями для себе.

Конопель збираються чвертей із п'ять, і використовують ожителями для себе.

Льону у посіві не має.

Олії конопляної і ляної, або олії, не виділяється, а поповнюють покупкою в привозяться з інших губерній.

Маку сіється по городах хіба в кого так як би всього з четверик, а по врожаю буває з чверть, і вживається ним сам собою для свого вжитку.

У городах сіються буряки, що називаються «буряки», біб, огірки, часник, цибуля, петрушка, капуста, ріпа, що зветься волоська і кругла, [...] , гарбузи та перець стручковий З чого [...] селдер і петрушку купують і з сусідніх повітів, і все використовується обЖителями для свого продовольства.

Садові фрукти, як то яблука, дулі, груші, вишневі ягоди, сливи, порічки, як у малій кількості такого садового дерева, вживаються свіжими [...] обивателів собі і на продаж міським громадянам [...] їх потреби, а над відвезення до інших губернії. По потребі ж [...] або фруктів до наливки купують вони в привезених на торги з різних місць.

Наступний опис продуктів , складений у ніжинському нижньому земському суді. В ньому зазначається, що пшениці за добротою землі народиться у всіх селищах Ніжинського повіту в урожай до 1270, а в

неврожай до тисячі і менше чвертей, що використовується житлами єдино для своєї потреби, а у продаж не відпускають по малості її врожаю.

Ячменю у всіх селищах тутешнього повіту народиться до 13700 чвертей, якою в цьому повіті вживається за перемолотом частину в їжу, а по велику частину власниками, що мають шинкові доми, в солод, не мають же солодовень, шинків і зерно Ніжин і продають як тут, так і у своїх житлах власникам та чиновникам, за вживанням за вищеписаним у солоди до варення пива.

Овса у всіх тутешнього повіту селищах народиться в урожай до 21890, а в неврожай до 14 тисяч і менше чвертей, ним використовується обивателами на корм коней і свиней і самим господарям на їжу, власники ж і чиновники переробляють з нього солод і використовують на винокуріння.

Гречки народиться в урожай до 13230, а в неврожай до 6000 і менше чвертей, яку обиватели вживають в їжу, а інші, що мали крайню потребу в денгах для необхідних життя людської потреби, продають зерном у цьому повіті, а більше в місті Ніжині, так само залишають частину в собі на посів та до продовольства будинкових і птахів та протчого.

Проса приблизно народиться в урожайний час до 3290, а в неврожай по півтори тисячі і менше чвертей, яке обиватели вживають для себе в січні припаси і для корму будинкових птахів, а в продаж по малому його тут за нездатністю землі врожаю ваги мало відпускається, часто ж трапляється, що за неврожаєм його інших селищ жителі задовольняються покупкою його в місті Ніжині.

Гроху, сочевиці та картоплі народиться до трьох сотень п'ятої десятої і менше чвертей, що всі вживають жителі у припаси, а у продаж не відпускають; Полбі ж у повіті Ніжинському не народиться.

Пінки, конопель і льону народиться до 1690 чвертей, іноді ж у підлогу менше, що всі зібравши по обробці вживають жителі на сорочки та іншу

білизну для себе єдино; з зібраних же конопляних насіння виділяють олію, яке вживають жителі також собі у сьогоднішні запаси, а продаж нічого не відпускають.

Який родиться у цьому повіті мак використовують жителі собі у припаси, а продаж нікуди не відпускають, і масло з його пошти не виділяється й у продаж не використовується.

Будь-яка городина, як то квасоля, пшениця, огірки, капуста, боряки, боб, горох, петрушка, лук, моркв, постернак, гарбузі, рідко, для одного тільки свого мешканця цього повіту харчування вживається, а в інші повіти для такого ж Прогодовування відпустки немає, рідко ж трапляється, що жителі околічних міст Ніжина селищ привозяться і приносяться огіркам, капусті, луку, тькві в Ніжині і тут вага в малій кількості продається.

Садові фрукти різного роду, як то яблука, дули, груші, сливи, вишни, як самі собою свіжі, так і обернувши їх у квасові та сокові наливки та сісті варення, витримуються в обох випадках одними тутешнього повіту жителі на різні потреби; у містечку ж Носівки, як чимала кількість садів є, так зимові яблука і груші, що народяться в них, продаються на деревах російським садовим закупникам поглядом дерев і врожаю; які фрукти за зборами відвозять до міста Калугу та інші російські місця, і з цього мешканці тамтешні повзуться.

Сіном місцевого повіту жителі свою худобу задовольняють, а за врожаєм і продажем у цьому повіті власники, що мають достатню кількість сінокосів, відпускають, по недороду ж задовольняються обивателі покупкою з інших повітів у степових місцях.

У повіті Ніжинському багато жителів сіють на городах тільки простий тютюн кількістю до десяти тисяч пуд, якою інші привозять до міста Ніжин на продаж і продають тут місцевим жителям пуд від 30 до 50 копійок або й більше, у тутешніх ж мешканців купується оною зимовим часом. раді

покупки його з Могилевської та Полоцької губерній купцями, які відвозять його до Полщі та Литви, деякі ж і тутешніх обивателів відвозять туди ж на продаж, трапляється ж що ці приїхали купці, їдучи по селищах, купують і тамо; американського ж тютюну в цьому повіті немає.

У повіті Ніжинському росте хміль дикої, а не саженої, якою тутешні жителі вживаються на вироблення гарячого вина та пива, а більше нікуди не відпускається, і з інших повітів його ніхто пошти не запозичує.

У повіті Ніжинському є роща і гаєві зарості з різним деревом, як то дубовим, березовим, осиновим, липовим, ліщиною, клениною, ясениною, грабиною, які коло біля сіл Веркиївки, Колесників, Плоського, села [...], Кукшина до 40 верст, біля сіл Заудайки та Поріївки, Томашівки, Припутен, Дорогинки та Бакаївки до 50 верст, з яких жителі вживають дерево на свої дрібні або прості будови, також відпускають у продаж у місті Ніжині та в інших своїх повітах місцях на дрова; стройового ж лісу в Ніжинському повіті хоча можна шукати, проте ваги мало, а купують жителі повіту Ніжинського на гарну будову сосновий ліс у пристані Кладковській; та ще й місцеві жителі зі своїх лісів роблять тільки для себе літні і зимові візки, які на продаж нікуди не відпускають; так само дерев'яного і скляного посуду в цьому повіті не робиться; в лісах і гаях губи, опеньки, бабки, вівнянки, грузди, що ростуть різні в їжу, а рідко і гриби жителі тутешнього повіту зібравши вживають собі, а іноді в Ніжин приносять, і тут у малій кількості продають, рижків ж у тутешньому повіті є.

Коні продаються в повіті пошти одними тільки власниками, а чиновники, що мають свої заводи ж утримуються як по дві, чотири, а в достатніх і по шість коней, які використовуються тільки для поїздки, іноді ж, коли цих коней понесе, або якщо які коні господареві не подобаються, то продаються вони на ярмарках і торгах іншим, а замість того купуються там же особливі коні, в їзду здатні, що знімаються ж з палих коней шкіри

продаються сирими шкіряникам на ярмонках, інші ж з них, у чин-бу, і по обробці вживають собі на взуття.

Свині, з них м'ясо, сало і в жителі тутешні вживають для прогодовування себе, щетину ж продають ваги мало і рідко за гроші шевцям [...], промінюють [...] російським покупцям, і всього вийде з цілого селища не більше одного рубля, що мають ж винокурені заводи власники з свиней сала відправляють раді продажу на ярмарки, а м'ясо вживають у домашні витрати, трапляється ж, що з довколишніх міст Ніжина селищ перед святами Різдом і Воскресінням Христовим привозять до міста Ніжин ваги в малій кількості живих і кабанів і продають тут цілими і вроздріб.

Хоча в цьому повіті дикі звірі, як то вовки, зайці, ласки, єврашки, лисиці ваги в малій кількості і водяться, але для ловби їх мисливців немає, і пошти їх ніхто не ловить, а інших звірів, як то бабаків, єврашок бобрів, відр, куниць, білок, горносталей, рисів та ведмедів у цьому повіті не водиться.

Птахи домашні гуси, кури, качки водяться в жителів малою кількістю, і вони вживають жителі для свого тільки прогодування, а частина з найближчих від міста Ніжина селищ жителі продають у Ніжині живе, пух же не продається, але для себе вживають; крім тих птахів водяться тут і дикі, як то качки, журавлі, дрохви, куропатки, тетерята, але для ловлі їх мисливців тут немає, інші ж з чиновників хоча на те й полюють, але уловлення птахи вживають тільки для себе.

У повіті Ніжинському таких річок і озер, з яких би можна було ловити рибу, в'ялити і солити і в продаж, немає, хоча ж і є малі річки, як то Остер, Удай і Новий Потік, Кропивна, Веприк, рівчак Химівка, Смолянка і Носівка, і в них водяться риби ваги дрібні, саме щуки, лінії карасі, язі, плотки і окуні, але жителі тих селищ, де річки протягом свого мають, ловлять його тільки для себе, а в продаж за малою кількістю лову не відпускають.

У повіті Ніжинському є пасік сто двадцять, у них вуликів 4500, з яких більше пасіки поміщиків і священників, хоч і є, але рідко козачі та посполитих володарських; а поміщицькі пасіки простягаються числом вуликів до ста і до 150, у володінні ж його сіятелства пана генерал-фелдмаршала, сенатора і кавалера графа Петра Олександровича Румянцова-Задунайського в селі Володковій Дівиці пасіки в 770 вулицях; козачі та посполитські пасіки існують від осми до 20 та до 30 вуликів; мед власники варять у броварах для будинкових потреб, звертають у питній і продають її в шинках у своїх селах, а віск, і мед, ті, які вона не варять, продають приїжджають із Росії купцям і тутешнім жителям пудами, менші ж пасіки мають ж жителі з воску роблять свічки, ставлять оні в церквах, а мед використовують у свої потреби.

У повіті Ніжинському винокурень двісті, у них котлів простих малоросійських двісті шістдесят чотири, а аглинських же куб немає; у них виціджується зимовим часом вина найпростішого до п'ятнадцяти тисяч відер, яке продається у тутешньому повіті кварта одинарна по чотири, по п'ять і шість копійок; трапляється, що відвозять його і в місто Прилуку, але ваги рідко і в малій кількості.

Пивоварень дев'ять, вони суть володарські, в них у зимовий час вариться пива ординарного до п'яти сот відер, і вживається власниками в будинкові потреби і для продажу в селах своїх у шинкових будинках, у продаж нікуди не відпускається; також і обивателі, які мали достаток у хлібі при нагоді вчинення зимовим часом весілля, варять у тих же пивоварнях пиво, погодившись на те кілька людей.

У повіті Ніжинському обивателі роблять сукна чорні, білі, серіє і полотно прості, а не фабричні, і вживають для власного вбрання, і в продаж нікуди не відпускають; шкірі шевські прості з мешканців та інші виробляють для взуття свого, але малої частини, а не в продаж, повстяних же, шкір

рімарських, паперу їжею, глиняного посуду, пічних зразків і всяких вовняних тканинних речей у всьому повіті ніхто не виділяє.

Заслуговує на увагу і публікація М.Н. Бережкова присвячена міським укріпленням в Ніжині у ХУП-ХУІІІ ст. Дослідник зазначає що всім досить добре відомо початковий факт в історії нашого міста, - перший цілком точно встановлений факт, що в 1625 міщани м. Ніжина отримали від польського короля Сигізмунда ІІІ грамоту на самоврядування з Магдебурзького права. Місто Ніжин отримувало самостійне громадянське буття та різні пільги щодо промислів та торгівлі, щодо господарств на землях - ближніх околицях, рясно приписаних до нього, разом з жителями, щоправда, нечисленними, рідкісними на перший час.

У грамоті дається знати від короля, що новоселе городище наше Ніжин, у Чернігівському князівстві лежаче, щасливе з рук ворожих повернене і до держави нашої приєднане. І ми, беручи до уваги, що це новостворене місто, перебуваючи на оборонному пункті, у валах, може стримувати ворожі напади і стати заслоном для кордону нашої держави, бажаємо будь-якими способами зміцнити і в кращий стан наводити його.

Отже, польський уряд визнає важливе стратегічне значення Ніжина. І справді місто Ніжин маючи це значення у наступні роки Української історії.

Звертає на себе увагу та обставина, що місто Ніжин став будуватися "у валах", на руїнах якогось старого городища, - можливо містечка Уненежа, ще в домонгольський час згадуваного в південноруському літописі, точніше сказати в 1147, - Уненежа чи іншого міста.

Береги р. Остра вже у ХІ ст. у початковому Київському літописі було укріплено містечками, тобто, земляними валами з дерев'яними огорожами по валах.

Але ці вали – на місті Ніжина - і були насипані, тобто. у Литоворуську епоху у ХІУ-ХУ ст. або навіть у епоху ХVІ ст., коли Чернігівський край

належав Московській державі. Не можна визначити точно, коли і яким урядом були влаштовані та підлаштовані вали майбутнього міста Ніжина. І тоді вали були старовинна робота, стара основа для нового Ніжина. В усякому разі залишається те що, що у місцевості болотистій і лісистій березі Остра, пункті майбутнього Ніжина, давно існували зачатки його як земляних насипів з обох боків річки.

Отже, Ніжин з 1625 ставати польським містом; два наступники Сигізмунда III, два сини його Владислав IV і Ян Казимир підтвердили привілеї місту Ніжину. Московська держава за Деулінським договором 1618 поступилася його в польську сторону. Польський уряд відновив старі вали, помістив довгу лінію їх і побудував особливе зміцнення, цитадель при замку лівому березі Остра, на досить піднесеному березі річки, тобто. порівняно високому березі. Намічаються дві частини міста: верхнє земляне місто, замок, інакше званий Острог, невелике за розміром і більш просторе місто, велике нижнє місто. Замок входив до нього як менша його частина.

Років 30 Ніжин перебував у Польській державі - з 1618 по 1648 рік, коли Україна подвигом славного гетьмана Богдана Хмельницького звільнилася. З 1654 Ніжин зі всією Україною з'єднався з Московською державою. Цар Олексій Михайлович підтвердив привілеї Ніжина, дані польськими королями, обіцяючи йому особливою грамотою свою ласку та захист. Цар призначив як своїх представників в Україні у різні міста своїх московських воєвод.

Одна з найважливіших для воєвод справ, перша справа, можна сказати, було будувати та лагодити місто; воєвода – комендант фортеці, начальник гарнізону московських стрільців; воєвода та його підлеглі стрільці захищали місто від ворогів зовнішніх та від внутрішніх неспокійних рухів. У справи полковника й у справи магістрату воєвода у відсутності права втручатися: він знав свою військову справу - берег міську фортецю.

Іван Іванович Ржевський доносив.

До Ржевського у Ніжині були воєводами князь Шаховський, потім дворянин Дмитрієв. Ржевський був призначений на Ніжинське воєводство в 1665 р. і тримав це воєводство протягом семи років.

Ржевський виявив таке становище міських укріплень Ніжина. У першій відписці в Малоросійський наказ, одразу після приїзду до міста, він пише, що прийняв від свого попередника Михайла Дмитрієва верхнє земляне місто Ніжин та міські ключі; вал міський у багатьох місцях обвалився. В іншій відписці Ржевський каже, що у верхньому земляному місті одинадцять веж, а в тих вежах десять пищалей, і тим пищалям п'ятьох гармат буде мало, треба ще додати і гармат, і пищалей. Ще в 3 відписці - Ржевський говорить про два великі остроги, про труднощі утримувати в доброму порядку з двома при ньому острогами; він просить посилення свого гарнізону, надіслати ще кілька десятків чи сотню стрільців.

Ще два важливі документи, що йдуть від Ржевського повідомляють відомості, як воєвода зі своїми стрільцями при невеликих засобах оборони, замкнувшись у верхньому земляному місті, витримував у 1668 році облогу від обурілих козаків, у той рік зради Брюховецького царю: ці відомості містяться у звітній книзі⁸ м. Інший документ: відписка 1672 року - останній рік воєводства Ржевського - у тому, як воєвода оновив частину верхнього земляного міста, звану "Покровський пригородок" поблизу церкви Покрова Божої матері.

Документи тим важливі, як близько і [...] річ, що я вважав за потрібне просити вас вислухати більш докладний розбір з зробленого в іншому читанні, наступного разу. Там я сподіваюся дати повний огляд діяльності воєводи Ржевського, описати його звички та характер.

Після зміни Ржевського, його наступники воєводи мало підтримували зміцнення.

У 1679 р. до Москви долинало так: “у Ніжині верхнє земляне місто фортецямаи худ у багатьох місцях: містова стіна обсипалася, башти та караульні хати старі й опали, а, за малолюдством у тому місті різних людей великого государя, городовий стіни, веж і караулень побудувати ніким”.

Чи був у стані Петровського час у Полтавському 1709 року, коли очікувалося нашествя шведів, невідомо. Є переказ, що невелика партія шведів наблизилася до Ніжина. Це переказ відомий Іван Григорович Кулжинський, педагог та літератор, розфарбував у особливій повісті “Козацькі шапки”.

Ходяче переказ, яке застосовувалося і до інших місцевостей України, та до інших часів та ворогів. Василь Григорович Ляскоронський, чувши це переказ і про м. Голтву.

В описі Ніжина в 1782 р. зустрічаємо те ж зауваження: "це місто обнесене земляним валом, і невеликий замок земляний ж, який однак занепав зовсім і обсипався".

Шафонський тими самими рисами пише у 1786 року, стор 462-463.

Міське укріплення у трьох місцях знаходиться: 1, головний старий нерегулярний вал, справжнє місто, тобто. власне місто, що у собі укладає. Він майже весь розвалився: маючи чотири брами, які зовсім зруйнувалися, і тепер тільки отвори залишилися. 2. З цим валом пов'язуються інше земляне укріплення, замок чи цитадель польського часу. Вона має регулярні бастіони та вал, і у валу в одному місці кам'яні каземати, де й нині полкові амунітні речі зберігаються. У цитаделі знаходяться мурована церква Богоявлення; кам'яний польський льох, де зберігається харчова скарбниця; два дерев'яні соляні комори та кілька обивательських будинків. У ній колись жили комеданти (і воєводи - додати б) і гарнізонні солдати. 3. Третє земляне укріплення, що розвалилося, у Новому місці, що складається... (тобто на правій стороні р. Остра).

Отже, весь час в тих самих рисах весь час повторюється одне в різних

описах земляних і деревних укріплень міста Ніжина були незначні; підтримувалися весь час, підкоряючись у міру можливості і у разі нагальної потреби потроху, але до кінця ХУІІІ ст. остаточно впали. Довжина цих валів була щонайменше двох верст у колі вимагала великих праць. Ремонт дерев'яних веж і [...] хоча б найскромніший, при [...] обійшовся б дорого для міста та державної скарбниці. Вони були потрібні при Катерині ІІ. Тоді вже припинилися набіги кримських татар; і польська держава сусідня не загрожувала.

Українці мирно працювали на просторах степових полях, завжди їм було приємніше та вигідніше орати землю, ніж висипати земляні вали для міста. І чи потрібні були якісь там міські вали, чи суттєва потреба була проводити довгу лінію валів? Для безпеки начальника московського гарнізону достатньо було невеликого замку, оточеного валом та ровом.

Цікавий є опис М. Бережкова невідомого плану Ніжина.

Як зазначає дослідник, копія Ніжинського плану, створена 1902, чи 1902 р. У самому Ніжині, з оригіналу Чернігівського, збереглася Ніжині, і доставлена А.Г.Ершовим. Вона досить добре виконана, але зіпсована тими, хто користувався нею, - зіпсована безглуздо: на плані робилися безглузді "проби пера". При цьому копія - картон зламаний - має свою ціну; думаю передати її до Інститутської бібліотеки, на зберігання та користування тим, хто має інтерес до ніжинської старовини, і зуміє розібрати знаки до підписів на плані. Лінія масштабу означає 70 сажень дійсного протягу кріпосного валу. У цілому нині ця лінія (навколо всієї фортеці) має бути визначувана більше ніж дві версти, й у разі не менше двох. На плані позначено: А. Фортеця, обнесена земляним валом. В. Замок (особлива частина фортеці, або верхнє земляне місто, або інакше острог, цитадель інакше) С. У замку: церква Богоявлення. Б. Артилерійські порохові льохи (два). Е. Провіантний магазин. Б. Комендантський будинок. в. Гауптвахт. Н. І. К. Ї. М. N. О. Р. (Церкви). Острог ніжинської полкової канцелярії (поза замком, або т. казати під замком, біля Поза замком фортеці:

Р. Купецькі лавки. S. М'ясні ряди (поза фортецею, за київськими воротами). Т. На замковій фортеці обмоїни та обвали* У. Стежки через фортецю та рів. V. Водяні млини.

W. За річкою Остером (sic) частина [ретрамжалліта – ?] X. Обивальгельські як у фортеці, і поза фортеці будови. У [...] копії написано: “обломи та обриви”

В коментарях до плану М. Бережков зазначає, що ніжинська копія досить добре зроблена. Питання тільки в тому, чи є ця копія з екземпляра великого розміру, або з іншого меншого розміру. Як йому здається, він бачив у 1902 році той атлас меншого розміру.

Цінним є підготовлений підготування М. Бережковим план нарису історії м. Ніжина. За його задумом нарис історії м. Ніжина мав складатися з наступних пунктів.

якогось озерця.

Введення (Уненеж - на початку Ніжина. [...]). Привести літописні дані про Св. Володимира та його міста 1147 р. на самій околиці Чернігівського князівства. Нежати́нна Нива - під Черніговом: там на Олеговому полі, була знаменита битва. До Ніжина ця "Нива" не підходить. І "Нежати́н" теж не підходить.

Ніжинський монетний скарб. Містечко Шепеля. Звідки назва "Ніжина"? Його сенс по-різному.

I. Жалувана грамота короля Сигізмунда III Ніжину. Місто відновлено на старому городищі. Ніжин – полкове місто при Б.Хмельницькому. Перші полковники Ніжинські. Сім'я Золотаренків.

II. Чорна рада у Ніжині. Нещасливі роки.

III. Ніжинські греки.

IV. Ніжинські перекази, що належать до 1709 р. Благовіщенський монастир. Ніжин у ХУІІІ ст. Статистичні дані. Ніжинські депутати у Катериненській комісії.

V. Ніжин за описом Шафонського.

VI. Ніжин за описом [...] мандрівників.

VII. Ніжинський навчальний заклад імені кн. Безбородько (тут же про безбородьківську сім'ю та про їхніх родичів). Знамениті вихованці його та діячі його. Перетворення гімназії.

VIII. Ніжин в епоху перетворень Олександра II.

IX. Уродженці Ніжина. Його відвідувачі. Діячі (філантропи).

X. Ніжин [...] сучасника.

Таким чином, археографічні матеріали на сторінках часопису займають важливе і почесне місце, адже вони знайомлять пересічного читача з

невідомими, або несправедливо забутими архівними матеріалами. Все це створює сприятливий ґрунт для подальших краєзнавчих студій

Цінним на наш погляд є і те що значний відсоток матеріалів на сторінках журналів відводиться під археографічні дослідження. Друкуються як відомі та і нещодавно відкриті архівні матеріали що в свою чергу робить більш багатим ґрунт для подальшого студіювання історії міста.

Новими архівними знахідками радують читача А.Дорценко, своїм маловідомим описом 1804 р. про Ніжин і Ніжинський повіт; Ю.Мицик, про початок опису Ніжинського полку у класичному творі О.Лазаревського; Г.Дудченко про Ніжинське дворянство кінця ХУІІІ ст.; М.Потапенко до історії єврейських погромів в Ніжині у 1919 р.; С.Зозуля який майже на двохсот сторінках друкованого тексту подав маловідому архівну пам'ятку середини ХІХ ст. «Опис міста Ніжина 1766 р.». На сторінках журналу публікуються етнографічні щоденники Е.Спаської, публікації М.Бережкова, М.Левченка та цілого ряду інших дослідників історії Ніжина які вже давно пішли з життя[3, 2,67].

Таким чином археографічні дослідження на сторінках часопису займають солідне місце. Саме завдяки їм читач може познайомитися з новими фактами, розпочати власні студіювань проблем яких його зачіпають.

ВИСНОВКИ

Таким чином, з проведеного нами історіографічного аналізу за шістнадцятирічний період існування часопису «Ніжинська старовина» вченими було представлено величезну кількість нарративних публікацій які розкривають історію рідного міста.

Серед безлічі проблем пов'язаних з історією міста чільне місце займають публікації присвячені археологічним дослідженням. Завдяки роботам І. Кедуна, О.Москаленко, І.Ситого, О.Морозова, О.Фатюк, І.Гребенніков та ін.. читач зміг ознайомитися з вирішенням проблеми датування міста. Локалізацією давніх городищ «Нежатино» «Уненіжа» «Нежатиної Ниви», особливостями забудови міста в різні історичні епохи, існування та функціонування оборонних, господарських, адміністративних та культових споруд в найдавніший період.

Роботами О.Москаленка, О. Ростовської, Р.Железко, О. Морозова, С.Павленка, О.Коваленко, М.Потапенка та ін. історія Ніжина періоду Литовсько-Польської доби та часів козаччини замайоріла новими фарбами. Саме тоді Ніжин перетворився в потужний, не лише торгово-ремісничий, а й політико-адміністративний центр Лівобережної України.

Так у розділі «Хроніка козацької доби» О.Ростовська Р. Железко розкривають перепетії україно-російського протистояння періоду 1657-1663 рр. на Ніжинщині. Коли в результаті сумнозвісної Чорної ради Ніжинський полк набуває помітного ослаблення, а події які відбулися в Ніжині фактично ознаменували початок доби руїни в історії України. Та ж О.Ростовська розкриває особливості суспільно-політичного життя Ніжина у ХУІІІ ст.. На її думку саме на місцевому прикладі яскраво можна прослідкувати динаміку включення Лівобережної України до системи Російського самодержавства,

обмеження або повного знищення місцевих органів самоврядування, трансформацію України в одну з провінцій Московської імперії. Саме надмірне втручання в усі сфери суспільно-політичного, економічного, етно-соціального та церковно-культурного життя Ніжина. Централізація та уніфікація управління, викорінення демократичних традицій суспільно життя міста призвели до нівелювання його особливостей та самобутностей. В статті підкреслюється що втрата Україною державності у ХУІІІ ст. була пов'язана не лише із зовнішніми чинниками та інтересами імперії, але і через внутрішні протиріччя в українському суспільстві. Саме цей посил спрямований на застереження і прогнозування майбутнього.

Проблемами історії міста модерної доби займаються значно більше дослідників таких як. Н.Дмитренко, О.Мазурик, Л.Кулик, О.Лейберов, О.Сидорович, С.Страшко, О. Крупенко та ін. Саме в їх роботах розглядаються на перший погляд буденні але в той же час достатньо значимі проблеми історії міста. Так Н.Дмитренко приділяє значну увагу розвитку промисловості Ніжина на рубежі ХІХ – поч.. ст.. Підхоплює цю ініціативу дослідження основних тенденцій промислового розвитку Ніжинського повіту в другій пол. ХІХ ст. О.Крупенко. Загальним проблемам діяльності Ніжинської міської управи присвячує свої розвідки В.Кулик. Історії Ніжинських муніципальних органів самоврядування другої половини ХІХ ст.. присвячена наукова розвідка Є.Страшко в якій засвідчується що дослід Ніжинської міської думи, її працездатність та ефективність преш за все забезпечувалися тим що вони були самоврядним організмом, визначали управлінську структуру, готували і підбирали кадри, вибирали власний керівний апарат, вміли накопичити солідні фінансові ресурси. І врешті-решт професіоналізм. Доброзичливість та меценатство, персональна відповідальність, ініціативність позитивно впливали на суспільну думку

мешканців Ніжина. Були своєрідним фундаментом формування ліберальних ідей.

В своїй ґрунтовній розвідці О.Лейберов розглядає діяльність Ніжинський ополченських полків в Наполеонівських війнах. Відстоюючи тезу, що на початкових етапах військової компанії Ніжинські полки виступали як ополченські частини і являли собою стратегічний резерв регулярних військ. То вже у війні 1812 р. вони перетворюються як самодостатні, воєнно-тактичні одиниці.

Величезний пласт історіографічних доробків присвячений ХХ ст.. Зокрема ватро відмітити роботи того ж О.Лейберова, якій досліджує проблему німецьких полонених на території Ніжинщини після другої світової війни та заходів Німецької окупаційної влади в установленні нового порядку на Ніжинщині в 1941-1942 рр.. Питання національно-культурного життя Чернігівщини зокрема Ніжина в 1941-1942 рр. піднімає в своїй статті і Ю.Давиденко. Співробітник краєзнавчого музею В. Ємельянов досліджує антинаціський рух опору на Ніжинщині. Г.Дудченко та В. Кондрашов розглядають вихідну документацію відділу освіти Ніжинської міської управи в період окупації.

Значна частина розвідок присвячена історії Ніжинської вищої школи. Насамперед це праці Г.Самойленка, О.Самойленка, П.Міхеда, В. Кучерявець, В.Ємельянова та ін.

Вагоме місце посідають і публікації пов'язані з особами які були причетні до історичних подій чи культурних процесів на Ніжинщині.

Цінним на наш погляд є і те що значний відсоток матеріалів на сторінках журналів відводиться під археографічні дослідження. Друкуються як відомі та і нещодавно відкриті архівні матеріали що в свою чергу робить більш багатим ґрунт для подальшого студіювання історії міста.

Новими архівними знахідками радують читача А.Дорценко, своїм маловідомим описом 1804 р. про Ніжин і Ніжинський повіт; Ю.Мицик, про початок опису Ніжинського полку у класичному творі О.Лазаревського; Г.Дудченко про Ніжинське дворянство кінця ХУІІІ ст.; М.Потапенко до історії єврейських погромів в Ніжині у 1919 р.; С.Зозуля який майже на двохсот сторінках друкованого тексту подав маловідому архівну пам'ятку середини ХІХ ст. «Опис міста Ніжина 1766 р.». На сторінках журналу публікуються етнографічні щоденники Е.Спаської, публікації М.Бережкова, М.Левченка та цілого ряду інших дослідників історії Ніжина які вже давно пішли з життя.

Отже, матеріали розміщені на сторінках «Ніжинської старовини» майорять своєю насиченою палітрою дослідницьких інтерпретацій. Поза увагою краєзнавців фактично не залишилось жодних проблем з історії рідного краю. Своім багатством вражають археографічні матеріали а це в свою чергу повинно спонукати науковий потенціал Ніжинських вчених до створення колективного, ґрунтовного дослідження з історії Ніжина та Ніжинщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Астаф'єв О., Астаф'єва М. Екзарх і гетьман (Мазепинська церква в Ніжині) // Ніжинська старовина .2005.- №1.- С.74-78.
2. Бережков М.М. (1850-1932) Від упорядників. Біографічний нарис А.М.Острянка // Ніжинська старовина.2007.- №3.- С.83-94.
3. Бережков М.Н. О городских укреплениях в Нежине в 17 веке и 18-м // Ніжинська старовина.2007.- №3.- С.94.
4. Гавриленко І Ніжин Діяльність народних шкіл на Ніжинщині в період німецької окупації 1941-1943 років // Ніжинська старовина.2007.- №4-5.- С.9-15.
5. Гребенніков І. Знахідки підйомного матеріалу на території міста Ніжина// Ніжинська старовина .2006.- №2.- С.21-23.
6. Давиденко Ю. Національно-культурне життя Чернігівщини в 1941-1942 роках // Ніжинська старовина.2007.- №4-5.- С.15-19.
7. Діденко Т. Дещо про діяльність Ніжинського благодійного товариства// Ніжинська старовина.2009.- №8.- С.73-80.
8. Дмитренко Н. З історії земської медицини в Ніжинському повіті (1864-1904 роки) // Ніжинська старовина.2010.- №9.- С.88-98.
9. Дмитренко Н. Розвиток промисловості в Ніжині (XIX — початок XX ст.) // Ніжинська старовина.2007.- №3.- С.31-34
10. Дудченко Г., Коваленко Н. Колгоспні ліси у відомчому конфлікті Ніжинського головного лісництва та земельних органів окупаційної влади // Ніжинська старовина.2007.- №4-5.- С.19-27.
11. Дудченко Г., Кондрашов В. Вихідна документація відділу освіти Ніжинської міської управи в 1941-1943 роках// Ніжинська старовина.2007.- №4-5.- С.65-90.

12. Дудченко Г. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст // Ніжинська старовина.2010.- №9.- С.133-163.
13. Дудченко Г., Стрикун М Ніжинська школа садівництва та шовківництва у 1942 р. // Ніжинська старовина.2009.- №8.- С.80-88.
14. Дудченко Г., Тучина Н. Ніжинська управа в 1941-1943 роках: становлення кадрового складу та організаційної структури // Ніжинська старовина.2007.- №3.- С.34-39.
15. Дудченко О. Повноваження районної колегії при представнику Президента України в районі у першій половині 90-х років XX ст. (за матеріалами Ніжинської районної державної адміністрації Чернігівської області) // Ніжинська старовина.2009.- №8.- С.88-95.
16. Дудченко О. Правовий статус та основні напрямки діяльності осередків товариства “Друзі Дітей” в Ніжині в 1924-1925 роках// Ніжинська старовина.2007.- №3.- С.39-43.
17. Ємельянов В. Антинацистський рух опору в Ніжин // Ніжинська старовина.2007.- №4-5.- С.27-47.
18. Ємельянов В. Інститутські заковчителі початку XX ст.: з хрестом і вірою в політичних бурях // Ніжинська старовина.2006.- №2.- С.14-18.
19. Желіба О. Приватна символіка з фонду Ніжинського повітового предводителя дворянства початку XIX ст// Ніжинська старовина.2006.- №2.- С.82-92.
20. Зозуля С., Морозов О. Деякі аспекти формування пам’яткоємного середовища Ніжина або Наскільки ще вистачить пам’яток у Ніжині (до складання історико-архітектурного опорного плану) // Ніжинська старовина.2006.- №2.- С.32-51.
21. Зозуля С. Ніжинські корені Розенбаумів: кілька штрихів сімейної історії// Ніжинська старовина .2005.- №1.- С.107-124.
22. Зозуля С. Проблемна мікротопонімія міста Ніжина // Ніжинська

старовина.2007.- №4-5.- С.167-170.

23. Зозуля С. Участь кобзаря Т.М.Пархоменка в культурно-мистецькому житті Ніжина початку ХХ ст..110// Ніжинська старовина.2006.- №2.- С.98-110.

24. Зозуля С., Морозов О. “Опис міста Ніжина 1766 року” — маловідома архівна пам’ятка середини ХІХ ст // Ніжинська старовина.2008.- №7.- С.3-209.

25. Зозуля С.Пройдуся Абрикосовою, заверну на Гітлерштрассе...(архівна справа про перейменування мікротопонімів Ніжина в 1941 р.) // Ніжинська старовина.2007.- №4-5.- С 90-101.

26. Кедун І, Крапивний Р. Крапивний Я. Археологічні дослідження “Охоронної Археологічної Служби України” в м. Ніжині в 2004—2009 роках// Ніжинська старовина.2010.- №9.- С.67-75

27. Кедун І. Археологічні дослідження в Ніжині у 2003-2004 роках 18 // Ніжинська старовина.2006.- №2.- С.18-21.

28. Кедун І., Москаленко О. Уточнення історичної топографії Ніжина за матеріалами археологічних досліджень// Ніжинська старовина.2007.- №4-5.- С.119-123.

29. Коваленко Є. Формування органів управління лісовим господарством Ніжинщини в добу нацистської окупації (1941—1943 роки) // Ніжинська старовина.2009.- №8.- С.95-103.

30. Коваленко О. Свідок минувшини: Ніжинський літопис ХУІІ-ХУІІІ ст// Ніжинська старовина.2005.- №1.- С.70-74.

31. Коваленко О., Петреченко І. “Продукты и произведения” Ніжина та Ніжинського повіту за неопублікованим описом 1785 року // Ніжинська старовина.2007.- №3.- С.71-83.

32. Коваленко О., Петреченко І. Неопублікований опис Ніжина початку 80-х років ХУІІІ // Ніжинська старовина.2006.- №2.- С.51-62.

33. Конончук Д, Конончук І. Торгівля в Ніжині: історія і сучасність.
34. Костенко І. Інститутська Свято-Олександрівська церква в Ніжині // Ніжинська старовина .2005.- №1.- С.102-105.
35. Крапив'янський С. (Ніжин) Бойовий шлях 217-ї піхотної дивізії вермахту// Ніжинська старовина.2007.- №4-5.- С.47-60.
36. Крупенко О. Основні тенденції промислового розвитку Ніжинського повіту Чернігівської губернії в другій половині ХІХ ст// Ніжинська старовина.2007.- №3.- С.43-47.
37. Кудрявцева А., Романюк І. Адміністративно- територіальний устрій Ніжинщини у складі Речі Посполитої (перша половина ХVІ! ст.) // Ніжинська старовина.2009.- №8.- С.69-73.
38. Кулик В. Події у Ніжині в 1918—1919 роках// Ніжинська старовина.2009.- №8.- С.103-111.
39. Кулик В. Ніжинська міська управа// Ніжинська старовина.2007.- №3.- С.47-52
40. Кулик Л. З історії благодійних закладів Ніжина в ХІХ ст// Ніжинська старовина.2010.- №9.- С.101-107.
41. Лейберов О. “Огради жизнь, имущество и честь русских людей, и всю исстрадавшуюся Россию...” — жовтневі події 1905 року в Ніжині// Ніжинська старовина.2009.- №8.- С.110-117.
42. Лейберов О. Заходи німецької окупаційної влади з установа “нового порядку” в Ніжині в 1941-1942 роках. // Ніжинська старовина.2007.- №4-5.- С.60-65.
43. Лейберов О. “Одушевляясь любовью и усердием к народу и отечеству...”: ніжинські ополченські полки в наполеонівських війнах// Ніжинська старовина.2007.- №3.- С.52-60.
44. Лейберов О. “Посильная жертва со своей стороны на благое дело помощи...” Добровільні пожертвування населення Ніжина на відбудову

військово-морського флоту у роки російсько-японської війни початку ХХ ст // Ніжинська старовина.2010.- №9.- С.107-112.

45. Лейберов О. Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни// Ніжинська старовина .2006.- №2.- С. 92-98.

46. Луняк Є. “Ніжинці” у Франції // Ніжинська старовина.2010.- №9.- С.47-67.

47. Мазурик О., Кошмар В. Ніжинська електростанція в 1914-1918 роках// Ніжинська старовина.2010.- №9.- С.98-101.

48. Михед П “...Прадедовская душа шалит в тебе...” (про літературознавчий аспект вивчення генеалогії роду Миколи Гоголя) // Ніжинська старовина.2009.- №8.- С.5-15.

49. Морозов О. Археологічні пам’ятки Ніжина та околиць (за матеріалами досліджень Ніжинського краєзнавчого музею) // Ніжинська старовина.2007.- №3.- С.5-23.

50. Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина:Чи існував Ніжин у ХІУ столітті? // Ніжинська старовина.2005.- № 1.-С.13-35.

51. Морозов О. Ніжинські полковники брати Золотаренки (історико-біографічний нарис) // Ніжинська старовина.2005.- №1.- С. 44-61.

52. Москаленко О. Від водяного колеса до вітряка, або Як еволюціонував млинарський промисел на Ніжинщині (ХУІІ-ХІХ ст.) // Ніжинська старовина.2009.- №8.- С.58-67.

53. Павленко С.Ніжинський полковник Іван Павлович Обидовський (історико-біографічний нарис)... // Ніжинська старовина. 2006.- №2.- С.26-32

54. Пономар О. Ніжинська Мостова вулиця у творі Миколи Гоголя “Мертві душі”// Ніжинська старовина.2009. - №8.- С.33-38.

55. Потапенко М. Від шляхетства до дворянства: до історії польської присутності на Ніжинщині в ХУІІ - першій третині ХІХ століття (за матеріалами формулярних списків) // Ніжинська старовина .2006.- №2.- С.

62-82.

56. Потапенко М. “Живі заздрять мертвим”. До історії єврейського погрому в Ніжині у 1919 р// Ніжинська старовина.2010.- №9.- С.175-183.

57. Ростовська О. Суспільно-політичне становище Ніжина в XVIII столітті// Ніжинська старовина.2007.- №3.- С.25-31.

58. Ростовська О., Железко Р. Події 1657-1663 років на Ніжинщині: українсько-російське протистояння та громадянська війна в Україні // Ніжинська старовина.2010.- №9.- С.67-87.

59. Руденко Л. Ніжинські ремінісценції на сторінках творів Миколи Гоголя// Ніжинська старовина. 2009.- №8.- С.38-42.

60. Самойленко Г. Дмитро Грудина - театральний діяч і актор із творчого гуртка Марії Заньковецької // Ніжинська старовина. 2005.- № 1.- С.7-13.

61. Самойленко С. Відомі архітектори XVIII ст. — будівничі Ніжина// Ніжинська старовина.2007.- №4-5.- С.126-134.

62. Сидорович О. Ніжинський міський громадський банк як складова частина економіки міста в другій половині XIX — на початку XX ст// Ніжинська старовина.2010.- №9.- С.112-121.

63. Симоненко В. Доля ніжинського Успенського храму // Ніжинська старовина. 2005.- №1.- С.105-107.

64. Ситий Ю. До питання про локалізацію літописного Ніжати́на та Унені́жа // Ніжинська старовина. 2005.- № 1.- С.7-13.

65. Сорока Г. Листи М.В.Гоголя ніжинського періоду Ретроспективні огляди// Ніжинська старовина. 2009.- №8.- С.43-47.

66. Спасский И.Г. Нежинские каменицы// Ніжинська старовина.2005.- №1.- С.133-136.

67. Спаська Є.Ю. Етнографічні щоденники (підготовка до друку Т.Діденко (Ніжин), передмова О.Морозова (Ніжин)). // Ніжинська старовина.

2006.- №2.- С.151-170.

68. Страшко Є. До історії ніжинських муніципальних органів самоврядування (друга половина XIX ст.) // Ніжинська старовина. 2007.- №3.- С.60-65.

69. Фатюк О. Кілька цікавих неолітичних знахідок на території Ніжина та Ніжинського району // Ніжинська старовина. 2007.- №3.- С.23-25.

70. Фатюк О. Незвичайна знахідка або Історія «ніжинського мамонта»// Ніжинська старовина. 2006.- №2.- С.23-26.

71. Харлампович К.В. Архівна спадщина Ніжинських греків (підготовка до друку і передмова О.Морозова (Ніжин)) // Ніжинська старовина. 2006.- №2.- С.170-176.

72. Шпитяк В. Організація навчального процесу в Ніжинській фельдшерсько-акушерській школі під час нацистської окупації (1941-1943 роки) // Ніжинська старовина. 2009.- №8.- С.117-121.